

De Markt van 's-Hertogenbosch



Structuren, bestratingen en objecten

Drs. E.R.A. Smits
drs. J.M.J. Willems

Juni 2002
BAAC-rapport 02.001

BAAC bv

Bouwhistorie
Archeologie
Architectuurhistorie
Cultuurhistorie



De Markt van 's-Hertogenbosch

Structuren, bestratingen en objecten

drs. E.R.A. Smits
drs. J.M.J. Willems

juni 2002
BAAC-rapport 02.001



Bouwhistorie
Archeologie
Architectuurhistorie
Cultuurhistorie

BAAC bv

Colofon

ISBN: 90-77000-32-1

Onderzoek: drs. E.R.A. Smits
drs. J.M.J. Willems

Teksten: drs. E.R.A. Smits
drs. J.M.J. Willems

Tekeningen: drs. J. de Winter

Copyright: Gemeente 's-Hertogenbosch / BAAC bv 's-Hertogenbosch

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de gemeente 's-Hertogenbosch en/of BAAC bv 's-Hertogenbosch.

BAAC bv

onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: info@baac.nl

Hofstraat 4-6
7411 PD Deventer
Tel: (0570) 67 00 55
Fax: (0570) 61 84 30
E-mail: info@baac.nl

Inhoud

Voorwoord	5
1 Inleiding	7
2 Overgang tussen openbaar en privé	9
2.1 De ruimte voor het huis	9
2.2 De voorkelders	13
3 Bestrating door de eeuwen heen	15
3.1 Veranderingen in de negentiende en twintigste eeuw	15
3.2 Herbestrating Markt 1953	19
3.3 Reconstructie Pensmarkt 1966	21
3.4 Vernieuwing riolering en rijweg rond de Markt 1977/1978	23
3.5 Afscheiding van de Markt	23
4 Objecten op het marktveld	29
4.1 Van Puthuis tot Gotisch Podium	29
4.2 Gotisch Podium en Janus en Beth	35
4.3 Pensmarkt	35
4.4 Verlichting	35
 Bijlage I Relicten inventarisatie Marktplaats en Pensmarkt	 38
Bijlage II Redengevende omschrijving Markt/Pensmarkt	42
Bijlage III Gereconstrueerde straatprofielen	44
 Literatuur	 52
Bronnen	53
Noten	54

Afbeelding omslag:

*Koperen gedenkpenning ter gelegenheid van het 25 -jarig jubelfeest van het blok op de Markt
(vervaardigd 1805 naar van Beerstraten).*

Voorwoord

In het voorjaar van 2002 gaf de gemeente 's-Hertogenbosch aan het onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie (BAAC bv.), opdracht tot het onderzoeken van de ruimtelijke inrichting en bestrating van de Markt (inclusief Pensmarkt). Aanleiding is het project 'Herinrichting Markt'.

Dit rapport bevat een historische schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de Markt vanaf de oudste perioden tot nu toe en een inventarisatie van het ruimtelijk beeld en de inrichting door de eeuwen heen. De nadruk valt op de negentiende en twintigste eeuw.

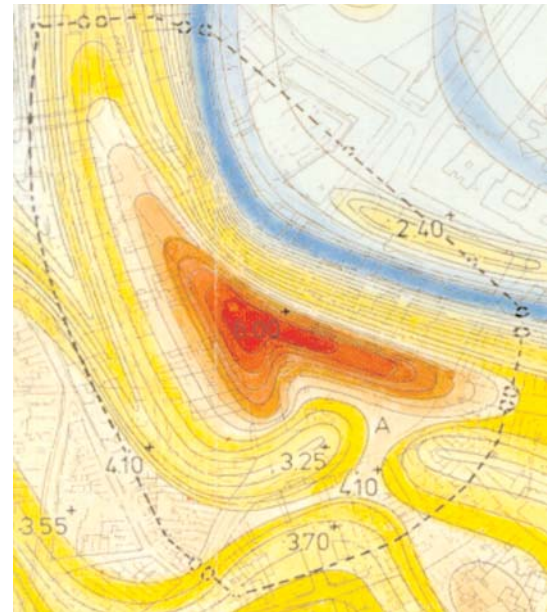
In tegenstelling tot hetgeen in de offerte was gesteld, kon het onderzoek niet beperkt blijven tot het verzamelen van gegevens uit bestaande literatuur aangezien dit te weinig opleverde. Vandaar dat gebruik is gemaakt van het semi-statisch archief van de gemeente 's-Hertogenbosch, berustend in het stadsarchief. De in het rapport opgenomen afbeeldingen zijn eveneens afkomstig uit het stadsarchief, tenzij anders vermeld.

Het rapport valt uiteen in 4 hoofdstukken, gevolgd door drie bijlagen. In het eerste hoofdstuk komt het ontstaan en ontwikkeling van de markt aan de orde. Het tweede gaat in op de overgang tussen openbaar en privé-gebruik van de ruimte. In het derde komt de bestrating aan de orde. Het laatste en vierde hoofdstuk gaat in op de - op het marktveld - aanwezige objecten.

De bijlagen omvatten een lijst van nog aanwezige relictten op de Markt en Pensmarkt, de redengevende omschrijving met als doel de Markt en Pensmarkt aan te wijzen als archeologisch monument. En als laatste een vijftal reconstructietekeningen betreffende de straatprofielen. Wat deze tekeningen betreft, en dan met name de negentiende-eeuwse reconstructies, dient opgemerkt te worden dat deze mede aan de hand van foto's vervaardigd zijn. Zij dienen derhalve met de nodige terughoudendheid gebruikt te worden.

Graag willen wij de medewerkers van de gemeente 's-Hertogenbosch, de heer J. van Esch (afdeling Openbare Ruimte en Verkeer), en de heer E. Nijhof (afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) bedanken voor de gegeven adviezen.

Juni 2002,



Detail hoogtekaart binnenstad van 's-Hertogenbosch. In: Hoogma, Steketee (1996)

Schilderij Lakenmarkt circa 1530. Midden links de waterput en het Mariakapelletje.



Schilderij van het Schermersoproer 1 juli 1579. Op het marktveld bevinden zich het puthuis, het Mariakapelletje en een onbekend gebouw.

Inleiding

Voordat de stad 's-Hertogenbosch eind twaalfde eeuw gesticht zou worden, was er in de omgeving van de huidige markt al sprake van bewoning. Uit opgravingsgegevens is gebleken dat er sprake moet zijn geweest van een nederzetting in de IJzertijd en de Romeinse tijd.

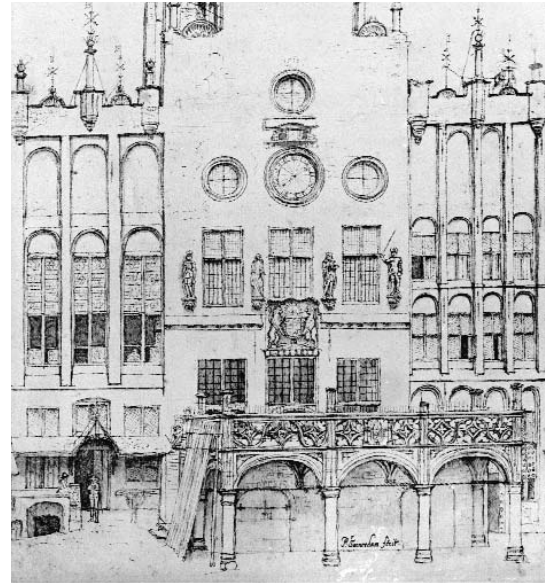
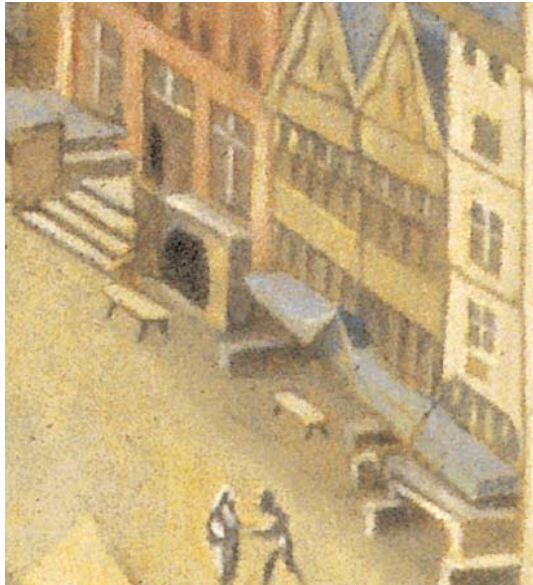
Na de stichting van de stad, rond 1185, was er nog geen sprake van een marktveld zoals we dat tegenwoordig kennen. In 1977 vond archeologisch onderzoek plaats op een gedeelte van het marktveld. Hieruit kwam naar voren dat ter plekke in eerste instantie waarschijnlijk kleine houten woningen gestaan hebben.

Ten gevolge van verschillende oorzaken kregen de inwoners van de stad in de loop van de dertiende eeuw te maken met wateroverlast. Met name aan de zuidzijde van het latere marktveld werd het terrein steeds drassiger. Het gevolg hiervan was dat de bebouwing in het midden en zuiden van het marktveld verdween en het gebied aan de natuur werd overgelaten. De hoger gelegen bebouwing in het noorden handhaafde zich.

Om de wateroverlast tegen te gaan werd na verloop van tijd het terrein opgehoogd en de afwatering ter hand genomen. Dit bleek onder meer uit het feit dat tijdens het archeologisch onderzoek uit 1977 een afwateringssloot werd aangetroffen. Gaandeweg is het terrein in de dertiende eeuw in gebruik genomen als markt. Dit was een logisch gevolg van haar natuurlijke ligging als samenkomst van de drie hoofdroutes, de Vughterstraat, de Hooge Steenweg en de Hinthamerstraat, die ervoor zorgden dat er een driehoekig plein ontstond. De eerste vermeldingen van de Markt dateren uit 1279 en 1293.

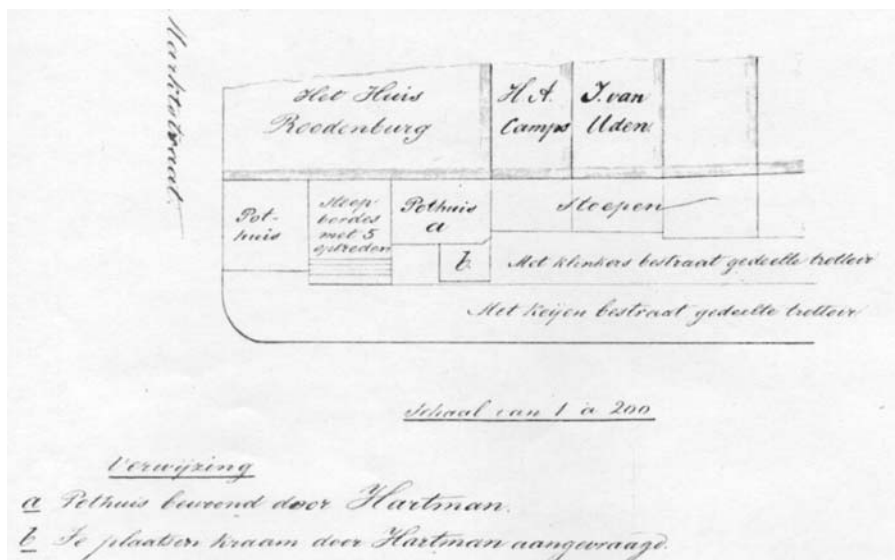
Aangezien men overlast bleef ondervinden van het water werd in de tweede helft van de veertiende eeuw het marktveld andermaal verhoogd. Hierbij werd tevens het niveauverschil tussen de noord- en zuidzijde van het terrein teruggebracht. Aan de noordzijde kwam het gebied nu op 6.60 +N.A.P. te liggen en aan de zuidzijde op 6.00 meter +N.A.P. In deze periode kreeg de Markt mede door de versterking van de huizen zijn huidige vorm. Het rooilijnenverloop kwam 'vast' te liggen.¹ De Markt zelf werd bestraat met keien. Dit valt onder meer af te leiden uit het feit dat in de stadsrekening van 1399 vermeld staat dat straatvegers voor onder meer de Markt zijn aangesteld.

Tijdens het hierboven genoemde archeologisch onderzoek zijn afvoergootjes aangetroffen bedoeld om het regenwater dat op de bestrate markt terechtkwam in goede banen te leiden. Aan de zuidzijde van de Markt werd een afvoergoot van veldkeien op circa 7 meter van huidige gevelwand gevonden, aan de noordzijde een afvoergoot van baksteen en blauwe veldkeien op circa 6 meter van huidige gevelwand. In de vijftiende eeuw is het marktveld minstens nog één maal opgehoogd. De Markt werd hierbij opnieuw bestraat met keitjes; waarschijnlijk zijn de oude keitjes toen hergebruikt. Later hebben er mogelijk af en toe geringe ophogingen plaatsgehad.



Verskillende voorbeelden van overgang tussen openbare en privé ruimte: kelder-ingen, puthuizen en het bordes voor het stadhuis.

Opmetingstekening uit 1875, behorende bij een aanvraag voor het plaatsen van een kraam(b) bij 'de Roodenburg'.



2 Overgang tussen openbaar en privé

2.1 De ruimte voor het huis

Tot de belangrijkste plekken waar handel werd gedreven in de Middeleeuwen behoorden het voorerf van het huis. Op deze afgeperkte ruimte voor het huis kon de bewoner zijn producten aan de man brengen. Om de uitstalling van de te verhandelen producten te vergemakkelijken waren de ramen in de voorpui veelal van luiken voorzien. Deze waren verdeeld in een onder- en een bovenluik. Het onderluik deed dienst als een soort toonbank, het bovenluik fungeerde als een luifel. Deze luifels konden rijk versierd zijn. Overigens werd deze ruimte niet alleen benut om handel te drijven, maar ook om een ambacht uit te oefenen.

De ruimte voor de huizen vormde aldus de overgang tussen het openbare en het privé gebied. Deze overgangszone werd gemarkeerd door een goot of 'soye' die op een zekere afstand van de gevel liep. Op de Pensmarkt bedroeg deze afstand aan de westzijde 11 voet (= 3,17m) en aan de overzijde 17 voet (= 4,89m). De overgangszone behoorde vermoedelijk niet tot het privé-bezit: er zijn gevallen bekend waarbij men voor het aanbrengen van een kelderingang in deze zone belasting aan de hertog moest betalen.

Soms werd voor het huis een vrijstaand winkeltje² of een pothuis opgericht, ook wel potkelder genaamd. Vermoedelijk neemt de bouw van dergelijke semi-permanente bouwsels vooral in de zeventiende eeuw een grote vlucht.³ Ook voor de bouw hiervan werd niet altijd belasting geheven.

In de cijsboeken wordt de potkelder omschreven als een "keldere onder die straete met eenre valdoire" en een 'yseren traillye'. In deze pothuizen bevond zich de trap naar de kelder onder het voorhuis. De kleine bouwsels zullen, gezien de naam, ook voor opslag gediend hebben.⁴ Ook elders in de stad zien we het proces van het naar buiten verplaatsen van de handel in de vorm van kleine bouwsels met een semi-permanent karakter.

De meeste kelders binnen de oude stadskern waren vanaf de openbare weg toegankelijk, zodat ze afzonderlijk verhuurd konden worden. Ze werden niet alleen gebruikt voor de opslag van goederen, maar ook om in te werken of te wonen.⁵



Restanten van de overgangszone in de twintigste eeuw.



Pothuis bij 'de Roodenburg', circa 1908.

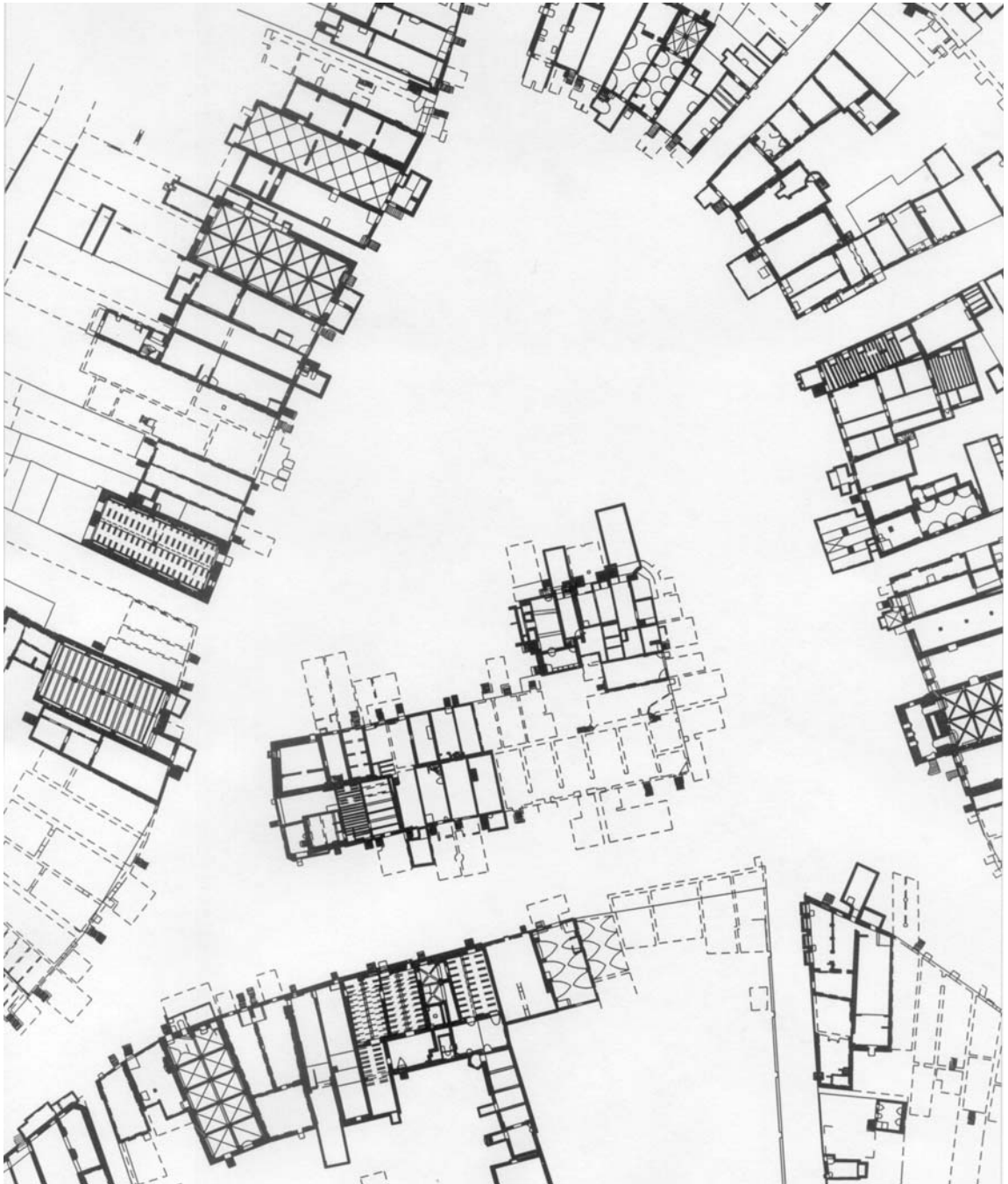


Kelderingang en stoep, hoek Markt - Scheidingsstraatje, 1930.



De grens tussen openbare en privé ruimte werd vaak aangegeven met stoepen, hardstenen palen en kettingen.





Reconstructie kelderplattegrond van de Markt van 's-Hertogenbosch. (Gemeente 's-Hertogenbosch afdeling BAM).

2.2 De voorkelders

Het intensieve gebruik van de kelders onder de huizen maakte een uitbreiding van het vloeroppervlak wenselijk. Dit kon worden gerealiseerd door het aanbrengen van een voorkelder onder de straat. Hoewel deze gewelfde straatkelders veel lekwater te verwerken kregen, zijn er aan de Markt en de hoofdstraten vanaf de veertiende eeuw, met een piek in de zestiende eeuw, zeker 70 aangelegd. In de gewelven waren kleine ontluchtingsopeningen naar de straat aangebracht. De straatkelders konden vanuit de hoofdkelder betreden worden. Boven de voorkelders stond vaak een pothuis.⁶ Na verloop van tijd, met name in de twintigste eeuw, zijn veel voorkelders in onbruik geraakt en met zand volgestort.

Op enkele plaatsen hebben pothuizen of kelderingangen zich in de vorm van een uitbouw als sprong in de rooilijn weten te handhaven. Voorbeelden hiervan zijn Markt 17, 57, voor en opzij van Markt 15. Het bordes van Markt 1 (stadhuis) en de privé-stoepten voor Markt 9, 11 en 25, zijn latere toevoegingen aan de oude percelering.

In de zestiende-eeuwse cijnsboeken komen vermeldingen voor van heffingen op kelderingangen en kleine bouwsels, zoals pothuizen en luifels, waarbij soms de relatie met de goot voor het huis wordt aangegeven. Kennelijk vormde deze goot, gelegen op 11 voet (= 3,16 meter) van de voorgevel, een soort grens voor de gebruikers, ook al was het niet de eigendomsgrens.

Voor wat betreft de grootte van de straatkelders is geen verband met de goot voor het huis vast te stellen. Veel kelders lopen voorbij de goot onder de straat door. De zijmuren van de straatkelders lopen ongeveer in het verlengde van de grenzen van de percelen. Circa 10% van de straatkelders is echter haaks op de rooilijn gesitueerd waardoor ze deels voor het perceel van het buurhuis liggen.⁷

Samenvattend kan gezegd worden dat in de Middeleeuwen zich voor de huizen een zone bevond met kelderingangen, trappen en pothuizen van diverse afmetingen, waarvan niet duidelijk is of deze tot het perceel behoorden of niet. Sommige van de hiervoor genoemde zaken waren met afzonderlijke cijnzen belast, andere niet. Met het verstenen van de gevels zijn ook de meeste aan- en voorbouwsels verdwenen; dit proces werd in de negentiende eeuw afgesloten. Wel werd het in die tijd mode om voor het huis een hardstenen stoep met bijbehorende palen en kettingen aan te leggen. Ook deze zijn inmiddels bijna alle zo goed als verdwenen.



Kelderluik behorend bij Markt 23. De voorkelder is dichtgestort (foto Gemeente 's-Hertogenbosch afdeling BAM).



Veldkeitjes waren tot het eind van de negentiende eeuw het meest toegepast bestratingsmateriaal.



Aan het eind van de negentiende eeuw werden de veldkeitjes vervangen door kinderkopjes.

3 Bestrating door de eeuwen heen

Zoals vermeld is het marktveld vanaf de veerteinde eeuw bestraat geweest met keien. Eeuwenlang zou dit het materiaal bij uitstek zijn waarmee het marktveld werd bestraat. Hetzelfde geldt voor de Pensmarkt. Deze veldkeitjes, in de Middeleeuwen vaak 'keselingen' genoemd, werden bij reparaties en herbestratingen zoveel mogelijk hergebruikt. Op veel prenten en tekeningen uit de na-middeleeuwse periode lijkt deze bestrating nog aanwezig.

Laat negentiende-eeuwse foto's leveren een ander beeld op. Aan het eind van de negentiende eeuw blijken de veldkeitjes overal te zijn vervangen door een bestrating van 'kinderkopjes' die, vierkant gehakt, veel beter aaneensloten en een vlakker wegdek opleverden. Op de stoepen lagen in deze periode veelal geen kinderkopjes maar gebakken straatklinkers. Met het verdwijnen van de kinderkopjes, gingen ook de bijpassende hardstenen stoepranden vaak verloren.



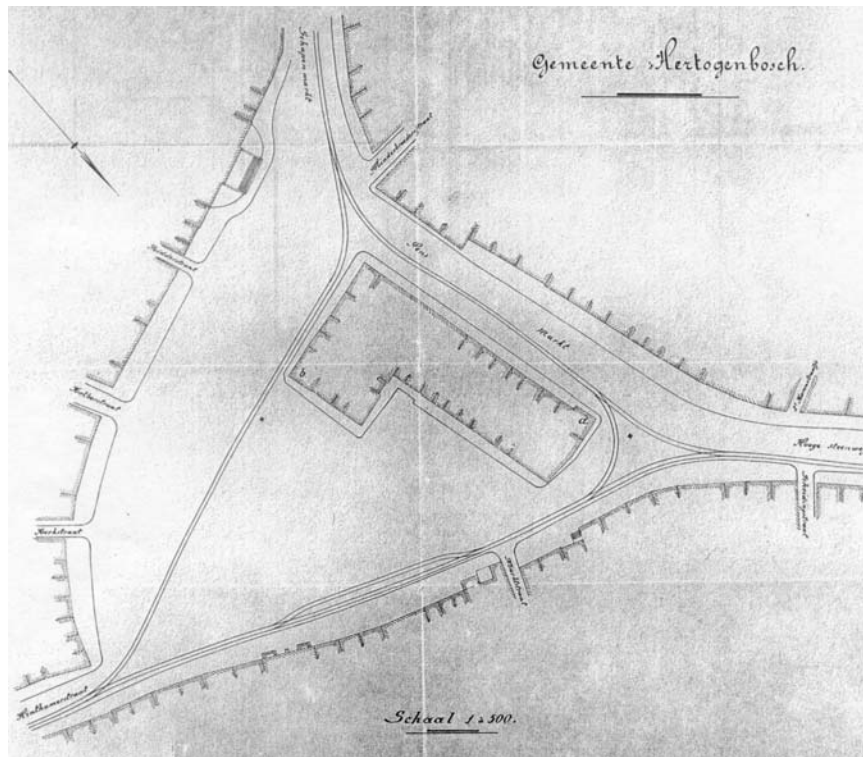
Opgraving op de Markt 1977. Restant van de vijftiende-eeuwse bestrating van veldkeitjes (foto gemeente 's-Hertogenbosch, afdeling BAM).

3.1 Veranderingen in de negentiende en twintigste eeuw

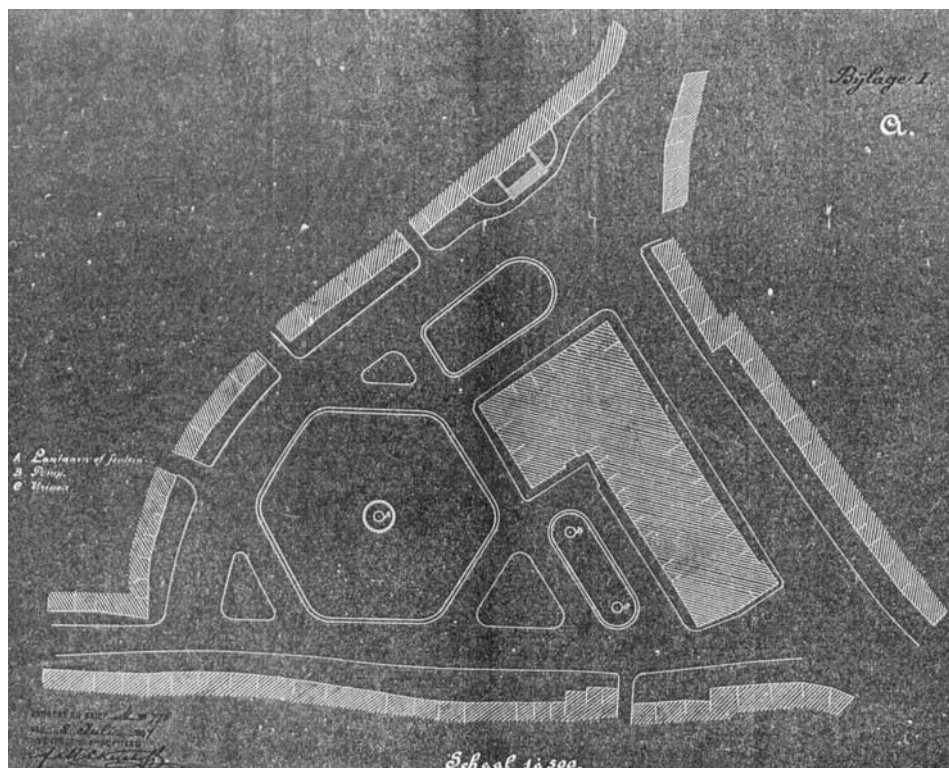
In 1897 was het marktveld aan herbestrating toe. In tegenstelling tot eerdere bestratingen werd het plein ditmaal niet opgehoogd maar enigszins verlaagd, om een meer regelmatig bol oppervlak te bereiken. Deze verlaging bedroeg op sommige plaatsen zo'n 69 cm. In totaal zou ongeveer 1.625 m³ grond naar elders worden overgebracht. In verband met deze verlaging moest de keibestrating met goten en kantlagen langs de noord- en zuidoostzijde worden opgebroken, herlegd en gedeeltelijk vernieuwd. Ook moesten de hardstenen banden en ijzeren roosters van 16 kelderlichten en twee putten verlaagd worden.

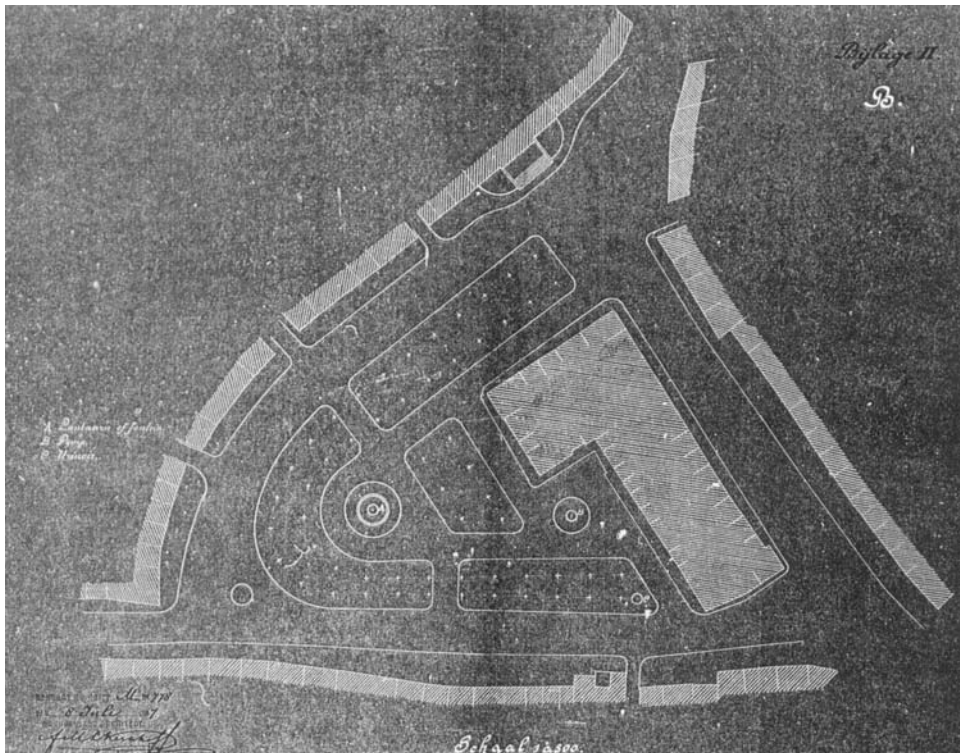
Een groot deel van de aanwezige materialen werd hergebruikt, aangevuld met 143 m³ fauconval-keien en 87 m³ greskeien, lang en breed op de kop 0,14 bij 0,16 m aan de staart 0,12 bij 0,14 m en hoog 0,14 à 0,16 m.

De Pensmarkt kreeg een klinkerbestrating van nieuwe waalklinkers, waarvan 2.735 m² in halfsteensverband en 1.600 m² in keperverband werd gelegd. Ook werd het plein gedeeltelijk heringericht.⁸

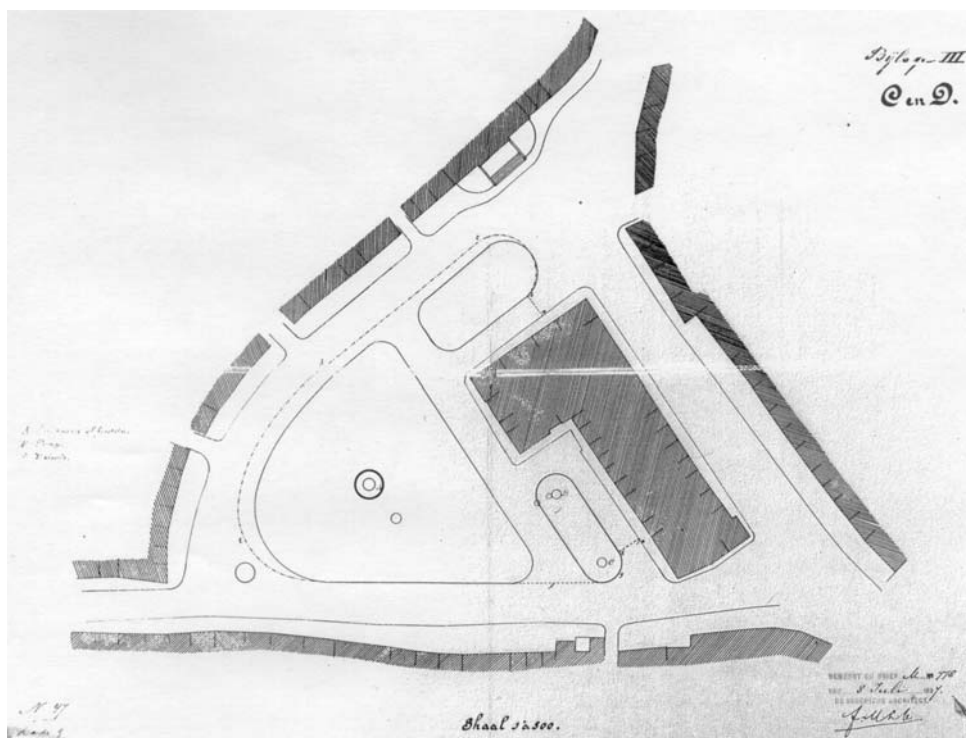


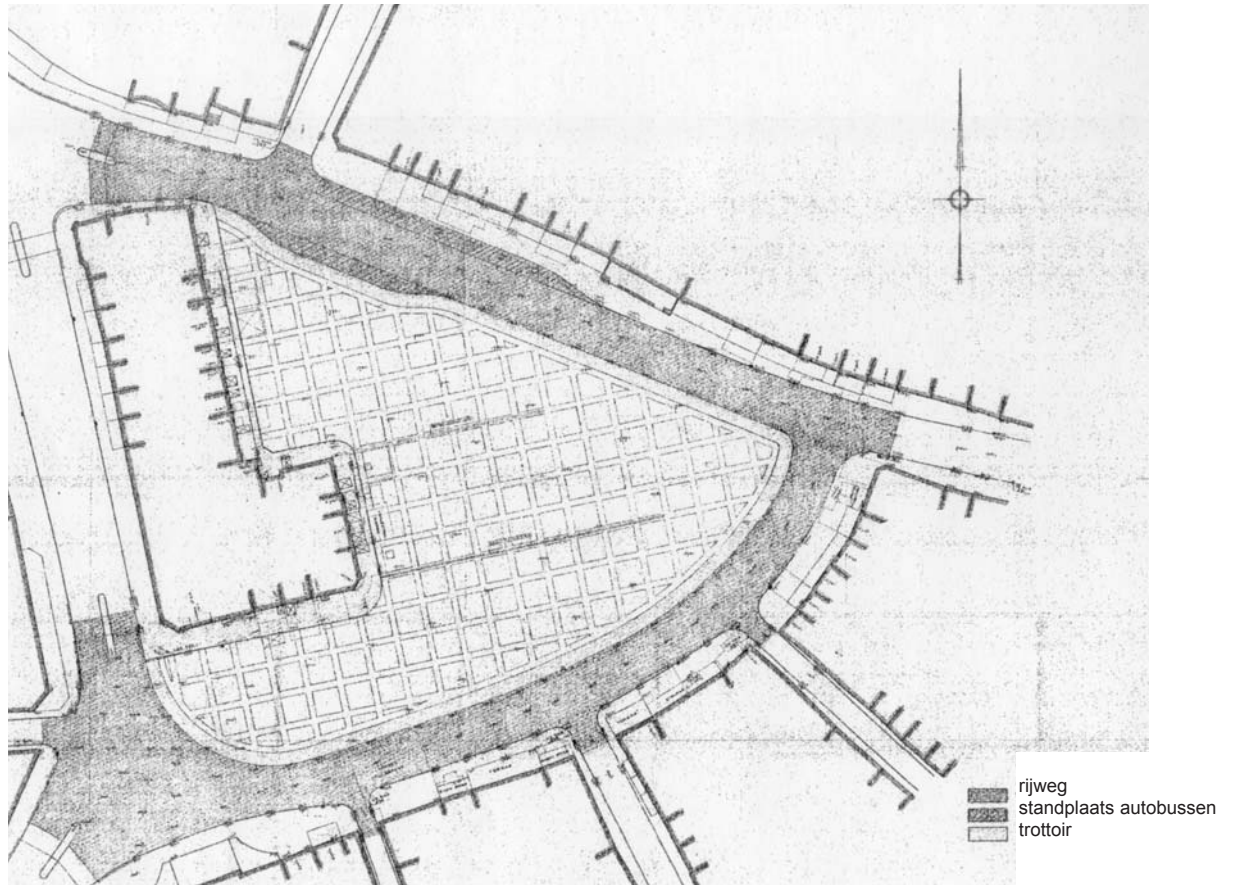
Eind negentiende, begin twintigste eeuw liepen verschillende tramlijnen over en langs de Markt en door de Pensmarkt.





Drie ontwerpen uit 1897 voor de herinrichting van het marktvel.





Ontwerp bestrating marktveld 1953.



Situatie na de reconstructie van 1953.

3.2 Herbestrating Markt 1953

Eind jaren veertig van de twintigste eeuw verkeerde het marktterrein in slechte staat. Verbetering was dan ook dringend gewenst. Een gemeentelijke marktcommissie kwam met een schetsplan voor de nieuwe inrichting. De nieuwe bestrating moest aan een aantal eisen voldoen. Zo moest zij bestand zijn tegen het gebruik tijdens Marktdagen en kermissen, en moest het mogelijk blijven om de kramen vast te zetten.⁹

Langs het gehele marktplaats zou een trottoir ter breedte van twee meter van betontegels worden aangebracht. Het marktveld zelf werd nu voor het eerst duidelijk afgescheiden van de rijbaan door het gebruik van verhoogde banden. De omsluitende trottoirbanden waren hoog genoeg (4 à 5 cm) om voetgangers te beschermen tegen het doorgaand rijverkeer en laag genoeg om parkerende auto's gemakkelijk toegang tot het plein verschaffen.

Het eigenlijke plein zou een sierbestrating krijgen, bestaande uit vakken van 4 x 4 meter, met daartussen doorlopende stroken van 1 meter breedte. De stroken zouden worden gemaakt van klinkers; de tussenliggende vakken zouden worden opgevuld met betontegels van ca. 0,50 x 0,50, waardoor herbestraten mogelijk bleef. De kleur van de tegels was door de keuze van het te gebruiken steenslag aan te passen (eventueel donkerder te maken) waardoor het bezwaar van weglekkende olie van auto's gedeeltelijk kon worden ondervangen.

Ook de hoogteligging van het marktveld zou worden aangepast. Deze was zo vlak en gesloten mogelijk gedacht, aflopend van de noordzijde bij de Moriaan naar de zijde van het stadhuis, zodat de bestaande 'zonk' nabij het standbeeld van Jeroen Bosch zou verdwijnen. Dit omdat men het marktveld machinaal wilde gaan reinigen met een spoel- en veegauto. En dit vereiste nu eenmaal een vlak en gesloten oppervlak. Het hergebruik van de oude keien, zoals in het verleden gebeurd was viel daarom af. Dit leverde een te onregelmatig oppervlak op.

De omliggende bestrating zou eveneens enige kleine wijzigingen ondergaan, zoals de hoek Markt - Hinthamerstraat, waar een loodrechte kruising was geprojecteerd.

Het werk zou in eigen beheer worden uitgevoerd, vanwege mogelijke moeilijkheden die zich zouden voor kunnen voordoen in de vorm van aanwezige kelders, stoepen, riolering en dergelijke. Het plan kreeg in 1953 de goedkeuring van de gemeenteraad en werd vervolgens uitgevoerd.



Hoek Pensmarkt - Markt rond de eeuwwisseling. Tussen de rijbaan van de Pensmarkt en de Markt is alleen een 'visuele' afscheiding in de vorm van een band aanwezig. Deze band ligt op dezelfde hoogte als de omringende kinderkopjes.



De Pensmarkt in de jaren dertig. Ten behoeve van het opkomend autoverkeer zijn in het midden van de straat verkeersgeleiders aangebracht.

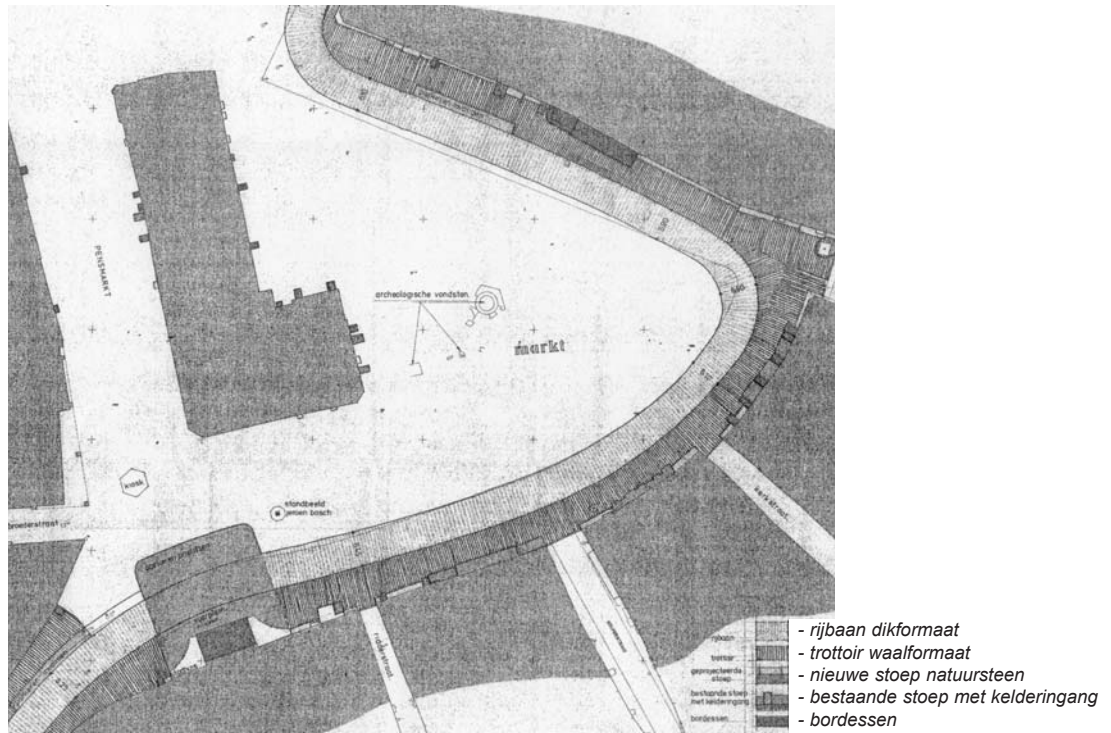
3.3 Reconstructie Pensmarkt 1966

In de loop van 1966 is door de dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch een plan ontwikkeld voor de Pensmarkt. Uitgangspunt hierbij was om de Pensmarkt, die op dat moment nog openstond voor rijverkeer, om te vormen tot een voetgangersgebied van allure. De nieuwe bestrating zou gevormd worden door uitgewassen grindbetontegels in een kader van koperslak-tegels en koperslak-keien. Deze zouden op één niveau gelegd worden en van gevel tot gevel lopen. Het ontwerp zou aansluiten bij het al eerder gereconstrueerde marktplaats, zodat er een zekere eenheid zou ontstaan. Het wandelgebied wilde men met een aantal zitbanken, een luifel, vlaggenmasten en dergelijke bekleden. Verder werd in de plannen een bloemenkiosk en enkele caféterrasjes opgenomen. Ook zouden nieuwe lichtarmaturen geplaatst worden die pasten in de sfeer van de wandel-winkelstraat. De bestrating zou op kosten van gemeente aangelegd worden, de kosten van de versierende elementen zouden verhaald worden op de aanwonenden. Voor de terrasjes en bloemenkiosk zouden de belanghebbenden precariorechten moeten betalen.

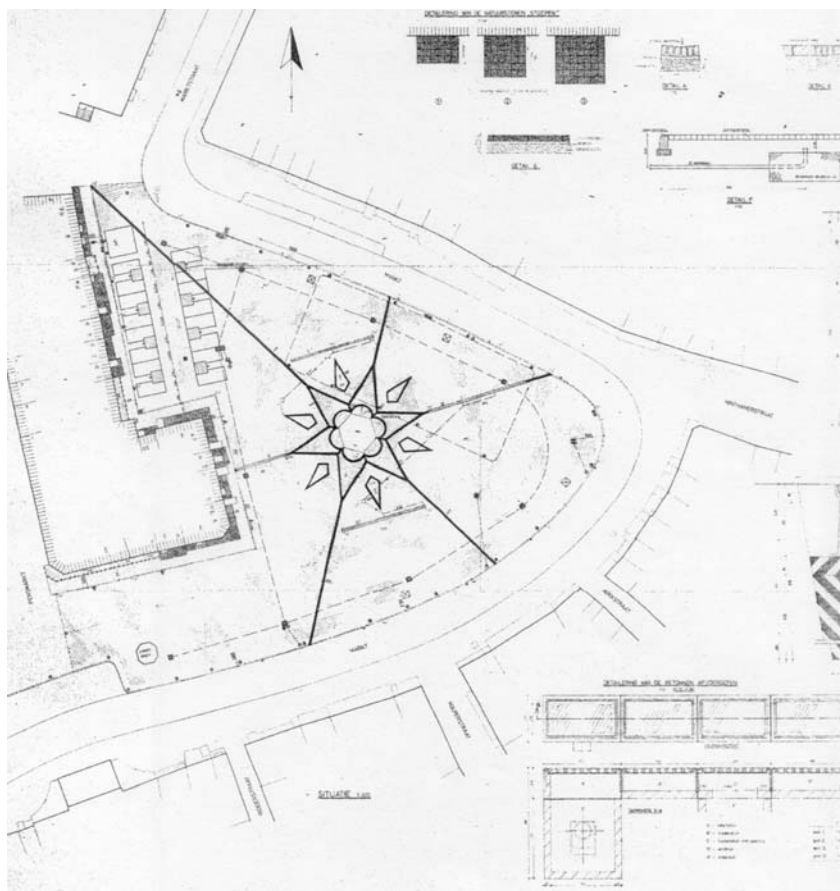
Nadat een en ander gerealiseerd was, bleken de winkeliers nogal wat bezwaren te hebben tegen de luifel die in de straat was opgetrokken. In hun visie diende deze of aangepast of verwijderd te worden. In de visie van Gemeentewerken was de luifel bedoeld om de breedte van de straat visueel te verkleinen, opdat er een soort van 'houvast' zou ontstaan. Wat de luifel zelf betrof, meende Gemeentewerken dat deze ingericht kon worden met reclame, vitrines e.d., terwijl zij ook bedoeld was als opslag- en verkoopruimte voor de marktkooplui tijdens marktdagen. Uiteindelijk is de luifel in 1976 verwijderd nadat deze overgenomen was door de gemeente.¹⁰



De Pensmarkt als voetgangersdomein. Vooraan de fontein, halverwege de luifel. Situatie 1966.



Voorstel voor de hertracering van de rijbaan rond de Markt en de toe te passen materialen, 1978.



Ontwerp 'stralenpatroon' marktveld 1977.

3.4 Vernieuwing riolering en rijweg rond de Markt 1977/1978

In 1977 werd door de Dienst Gemeentewerken van 's-Hertogenbosch, afdeling Wegen Waterbouw en Landmeten een plan opgesteld voor het vernieuwen van de riolering en het wijzigen van de bestrating rondom de Markt. Het lag daarbij in de bedoeling zowel de rijbaan als de trottoirs te vernieuwen. Voorgesteld werd om de trottoirs met één à twee meter te verbreden. Behalve dat de voetgangers nu meer ruimte kregen, vormde dit ook een uitkomst voor de winkeliers die meer mogelijkheden kregen hun goederen op straat te etaleren. Hiermee wilden de beleidsmakers een intermediair tot stand brengen tussen de loopstrook en de bebouwing. Aldus aansluitend op een oudere situatie waarin pothuizen, kelderluiken, luifels en dergelijke een tussenzone vormden tussen het openbare terrein en het privé-terrein. Zoals hiervoor al vermeld, speelde zich op dit stukje grond in de Middeleeuwen een belangrijke deel van de handel af.

Om de uitbreiding van het trottoir te realiseren werd de rijweg langs het marktveld versmald. Op twee punten werd ook het marktveld zelf verkleind. Ter hoogte van de Hinthamerstraat werd de bocht naar links wat afgerond ten koste van het marktveld en in de nabijheid van het stadhuis werd de grens van het marktveld enigszins in noordelijke richting verlegd in verband met het busverkeer dat hier een halte had.¹¹ De parkeerplaatsen voor invaliden aan de noordzijde van de Markt bleven gehandhaafd, evenals de parkeerplaatsen tegenover het stadhuis.

Zowel voor het trottoir als de rijbaan werd gekozen voor gebakken stenen. Voor het trottoir paste men het bruinrode waalformaat toe, voor de rijbaan een 'dik-formaat'. De stenen wijken alleen af in formaat, de kleur is nagenoeg dezelfde.

Ter hoogte van het stadhuis werd zowel voor het trottoir als de rijweg een afwijkende steen gebruikt. Hier paste men grijze basaltlava-keien toe met als doel deze plek te accentueren. Later zouden op het marktveld zelf ook keien in waaivorm worden gelegd, onderbroken door een stralenpatroon dat als centrum het puthuis had. Voor het leggen van de nieuwe bestrating van het marktveld werden vijf Italiaanse straatmakers aangetrokken. De zogenaamde Porfierkeien werden betrokken uit de Albiano-groeve in Noord-Italië.

Voor de tussenzone tussen openbare en privé-ruimte dacht men een individuele detaillering toe te passen, daarmee de parcellering versterkend. Gedacht werd aan hardstenen platen, hardstenen banden, natuursteen keien en klinkers. Vanwege de kosten zouden met name de laatste twee worden toegepast.¹²

3.5 Afscheiding van de Markt

Tot de negentiende eeuw verschilde het marktveld qua hoogte nauwelijks van de erom heen gelegen rijwegen. Alleen een natuurstenen band gaf een onderscheid aan tussen de rijweg en het eigenlijke plein. Langs de huizen liep een verhoogd trottoir, waar ook nog eens niveauverschillen in de vorm van stoepen te vinden waren. Vaak werden voor de stoepen ook afwijkende materialen gebruikt.

Bij de reconstructie in 1953 werd er een duidelijker onderscheid aangebracht tussen rijweg en plein, door de aanleg van een trottoir rondom het plein. De omsluitende lage trottoirbanden van ongeveer 5 cm moesten enerzijds voetgangers beschermen tegen het rijverkeer en anderzijds parkerende auto's gemakkelijk toegang tot het plein ver-



schaffen. Ook werd met de traditie gebroken door te kiezen voor bestrating met beton-
Het 'lege' marktveld aan het begin van de twintigste eeuw. Tussen rijbaan en markt bestaat geen niveauverschil.

tegels in plaats van materiaal van natuursteen.



Het marktveld als parkeerplaats. Het niveauverschil tussen rijweg en marktveld is minimaal.

In 1977 kwam men hierop terug. Het plein kreeg opnieuw een natuurstenen bestrating, en het trottoir rondom het marktveld verdween. Wel werd het geringe hoogteverschil tussen marktveld en rijbaan gehandhaafd, nu afgezet met natuurstenen banden. Het plein zelf werd voor directe toegang door auto's afgesloten met natuurstenen palen, op enige inlaatpunten na.



De afgeronde bocht naar links ter hoogte van de Hinthamerstraat. Natuurstenen paaltjes scheiden het marktveld af van de rijbaan.



Het marktveld na oplevering van de waaierbestrating van porfierkeitjes, nog zonder anti-parkeerpaaltjes.



Op het marktveld (rechts) is de 'nieuwe' bestrating van 1978 zichtbaar. De Pensmarkt (links) heeft nog de bestrating uit 1966 (foto RDMZ).



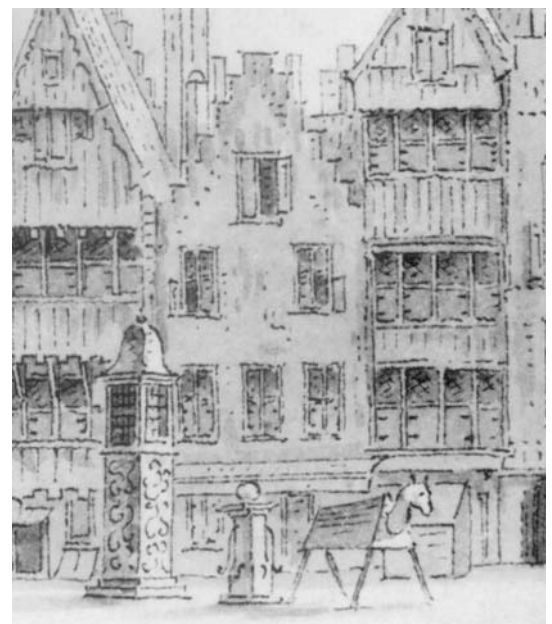
Middeleeuws puthuis met Mariakapelletje.



Twintigste eeuwse reconstructie van het puthuis.



Stadspomp met grote lantaarn, bedoeld voor het te kijk zetten van overspelige vrouwen. Situatie rond 1664.



Stadspomp met schandpaard. Links mogelijk de opvolger van het Mariakapelletje. Situatie rond 1730.

4 Objecten op het marktveld

4.1 Van Puthuis tot Gotisch Podium

Op het marktveld hebben in de loop der eeuwen een aantal elementen gestaan. Het belangrijkste daarvan is de waterput met het puthuis. Deze put is aangelegd ná de eerste keibestrating (tweede helft veertiende eeuw) maar vóór de tweede bestrating (vijftiende eeuw). De eerste schriftelijke vermelding van de waterput dateert uit 1521. Het puthuis moet er voor die tijd ook al gestaan hebben. In later tijd is het puthuis afgebroken en de put overwelfd.

Behalve een put heeft er ook een pomp op de markt gestaan. Het is bekend dat deze in 1761 is afgebroken en door een nieuwe pomp vervangen werd. Rond de nieuwe pomp werden toen vier hardstenen pilaren geplaatst waarop sierijzerwerk werd aangebracht. Eén van deze pilaren heeft lange tijd voor het winkelpand van Vroom en Dreesman aan de Schapenmarkt gestaan.

Op het marktveld hebben verder een schandpaal, een kaak en een Onze-Lieve-Vrouwe kapelletje gestaan. In 1883 werd een opvallende gietijzeren sierlantaarn, in de volksmond 'De Lange Sijn' genoemd, op de Markt geplaatst. De lantaarn kwam te staan op de plaats waar vroeger het schandblok en de ijzeren korf werden opgesteld.¹³ Een jaar later werd besloten tot het plaatsen van een urinoir.

Bij de reconstructie van de Markt in 1897 werden drie op het marktveld aanwezige objecten verplaatst. De lantaarn 'De Lange Sijn' met hardstenen voetstuk en vluchtheuvel van greskeien, omsloten door een hardstenen band, werd afgebroken en verplaatst in iets zuidelijker richting, naar een wat centralere plaats op het marktveld. De aanwezige ijzeren pomp werd verplaatst in westelijke richting, naar het blok op de Markt. Waar de pomp had gestaan, werden de fundering, twee putten en de rioolleiding verwijderd. Voor herplaatsing van de pomp moesten wederom een nieuwe afvoer en twee putten worden aangelegd, afgedekt met de bestaande ijzeren roosters, voorzien van een ijzeren stankscherm. Ook het bestaande ijzeren twee-stands urinoir met scherm en gaslantaarn schoof in westelijke richting op. De hardstenen neuten waar de ijzeren stijlen op rustten, de lei- en voetplaten, de tegelvloer en verder metselwerk moesten opnieuw worden aangebracht. Eind negentiende eeuw werd er nabij het blok op de markt ook een opvallende reclamezuil met klok geplaatst. De meeste van de bovenstaande zaken zijn in de loop der jaren weer verwijderd.

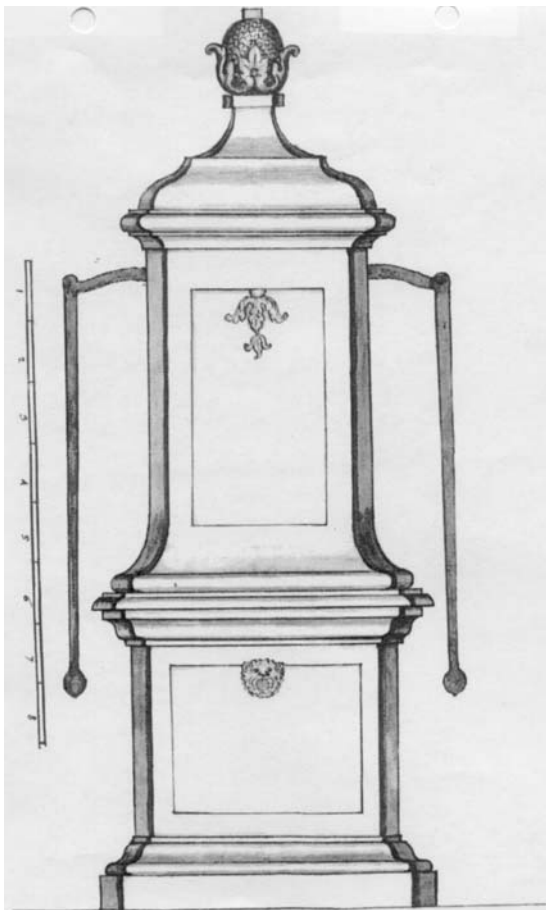
Foto's uit de eerste helft van de twintigste eeuw laten zien dat het marktveld ook een muziekkiosk heeft gekend, welke gesitueerd was aan de zuidzijde van het plein.

In 1930 werd het standbeeld van Jeroen Bosch onthuld. Omdat het op het marktveld een nogal verloren indruk maakte, werd het later verplaatst naar de huidige plaats op het smallere marktgedeelte nabij het stadhuis.

Bij de reconstructie in 1977 werd besloten een nieuw puthuis aan de leggen, min of meer naar voorbeeld van het oude vijftiende-eeuwse exemplaar. Met de reconstructie wilde men het plein weer nadrukkelijker laten functioneren als dé ontmoetingsplaats voor stad en regio. Er diende iets te komen wat een belangrijk ruimtelijk element midden op het plein zou zijn, wat tevens het middelpunt van de stad zou accentueren. Gezocht werd naar een combinatie van ruimtelijk middelpunt, ontmoetingsplek, rustpunt en muziektent. Samen met archeologische gegevens en het schilderij van de Lakenmarkt kwam men tot het ontwerp van een houten puthuis met leien dak. De constructiewijze, een spantconstructie, verwijst naar een bouwmethode die in de



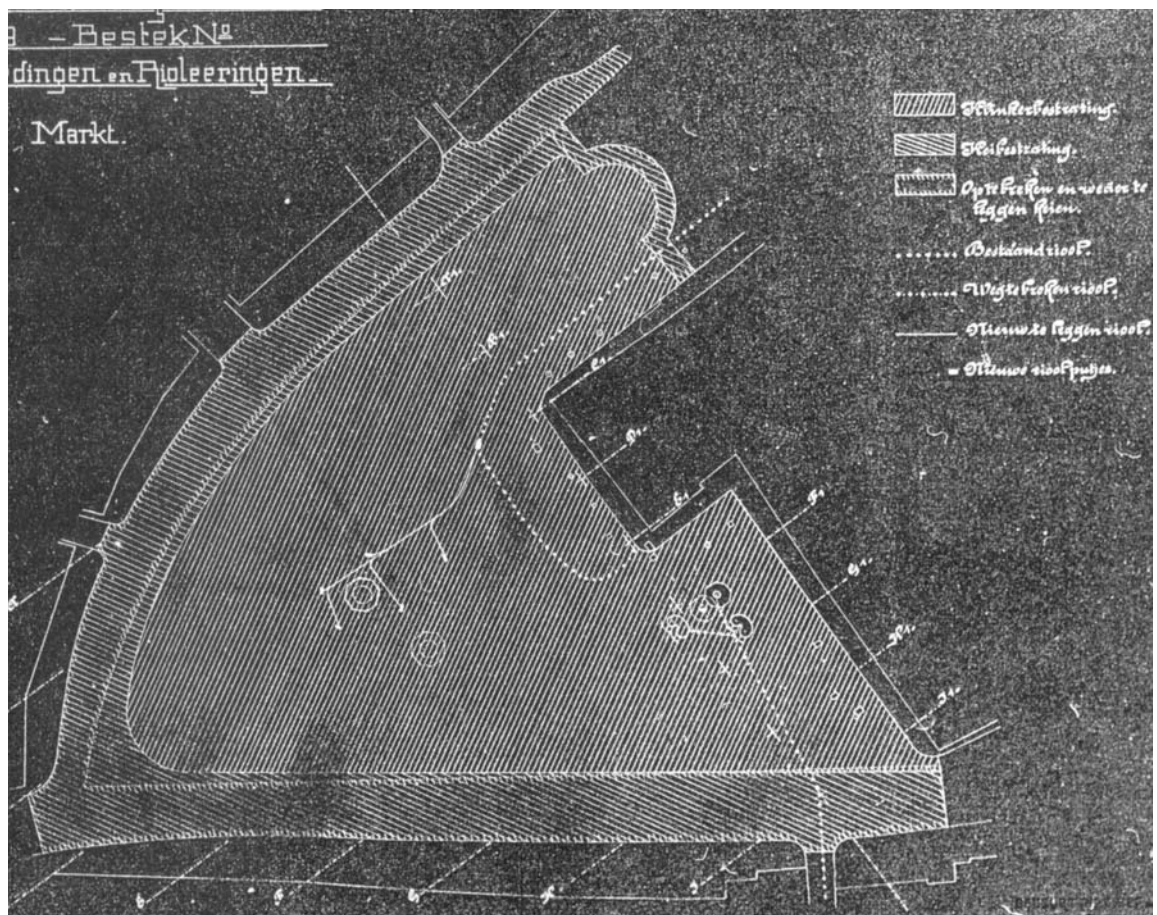
Diverse afbeeldingen van de pomp op het marktveld. Linksonder de ontwerptekening uit 1760. Rechtsonder de enig overgebleven pilaar van de versiering rond de pomp.





Stadspomp nabij
het blok op de
Markt, circa 1890.

Ontwerp wegverhardingen en rioleringen Markt, 1897.





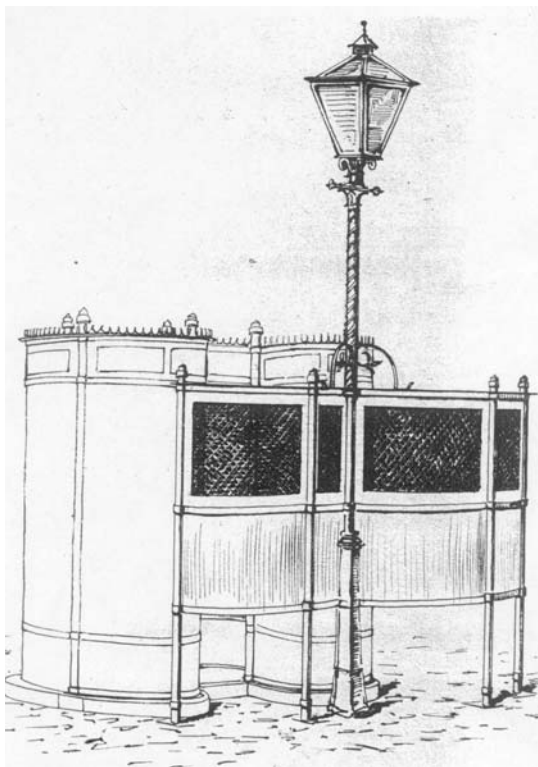
Marktveld met kiosk en de lantaarn 'De Lange Sijn'. Tussen het marktveld en de rijbaan bestaat geen niveauverschil.



Het standbeeld van Jeroen Bosch op zijn oorspronkelijke standplaats en de muziekkiosk, mei 1937.



Jeroen Bosch op zijn huidige standplaats (foto RDMZ).



Ontwerp van een urinoir met gaslantaarn 1896.



Advertentiehuisje met uurwerk.



Standbeeld van Jeroen Bosch, 1930.



Fontein op de Pensmarkt, geschonken aan de stad ter gelegenheid van de opening van de 'nieuwe' Vroom en Dreesman, 1966.



Het Gotisch Podium.

stad in diverse gebouwen is aangetroffen. Het puthuis rust op een zeshoekig natuurstenen platform, overeenkomstig de maten die van het historisch puthuis bekend zijn, en is opgenomen in de stervormige keitjesbestrating, waarvan de stralen doorlopen tot de rand van het marktveld.

Door het puthuis 's-avonds aan de binnenzijde te verlichten, wilde men dit centrale punt nog eens extra accentueren en ook in de avonduren laten functioneren als ontmoetingsplaats. Drie houten banken moesten deze functie ondersteunen. Ook kan er een demontabel podium over de put worden geplaatst.

4.2 Gotisch podium en Janus en Beth

Naar aanleiding van het 800 jarig bestaan van de stad werd in 1984 een kunstwerk van de burgerij aan de stad aangeboden. De maker was Marinus Boezem. Het idee was een Gotisch booggewelf, dat de relatie moest weergeven met de geschiedenis van 's-Hertogenbosch, zowel via de Sint Jan als de verschillende neo-gothische kerken. Het werk beoogt een projectie – een nabeeld – als een schaduw van een kruisgewelf boven een kooromgang op te roepen. Dit alles uitgewerkt als een podium, waarop men kan zitten en lopen. Het beeld moest een duidelijke plek creëren in de stedelijke ruimte ter plaatse. Gekozen werd voor situering op de Pensmarkt omdat de richting en plaats van het podium de splitsing in de Pensmarkt zou accentueren en het in een duidelijke routing lag.

Het Gotisch podium werd opgebouwd vanuit een in beton gegoten plaat, die 25 cm boven het maaiveld uitligt. Als toplaag is een terrazzolaag aangebracht van natuurgraniet, gemengd met cement, uitgevoerd in drie kleuren.

Het nabijgelegen beeldje van Janus en Beth moest hiervoor worden verplaatst. Dit plastiek was opgericht ter nagedachtenis aan de Bosschenaar Henk Teulings. Indertijd was gekozen voor plaatsing op de Pensmarkt omdat de Bosschenaren elkaar op deze plek sinds jaar en dag ontmoeten. Het stond nabij de ingang tot de volkswijk “De Pijp” (Marktstraat) en op de hoek van de Markt/Pensmarkt waar vroeger het dagblad “Het Huisgezin” gevestigd was. Daar werden de voor het raam uitgestalde dagbladen gelezen en de laatste nieuwtjes uitgewisseld. Het plastiek kreeg een nieuwe plaats aan de Vismarkt.

4.3 Pensmarkt

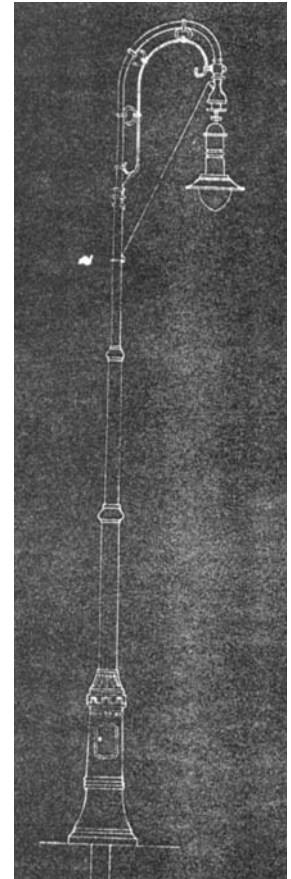
De Pensmarkt was eeuwenlang een doorgaande verkeersroute, zodat hier geen objecten gestaan hebben. Pas nadat de straat in 1966 veranderd was in een voetgangersgebied verschenen hier enkele elementen, zoals een fontein ter hoogte van de toenmalige nieuwbouw van Vroom en Dreesman, een luifel en een bloemenkiosk. Alleen laatstgenoemde is thans nog aanwezig, zij het op een andere plaats. Oorspronkelijk stond dit bouwsel aan de andere zijde van de Pensmarkt, nabij de Hema.

4.4 Verlichting

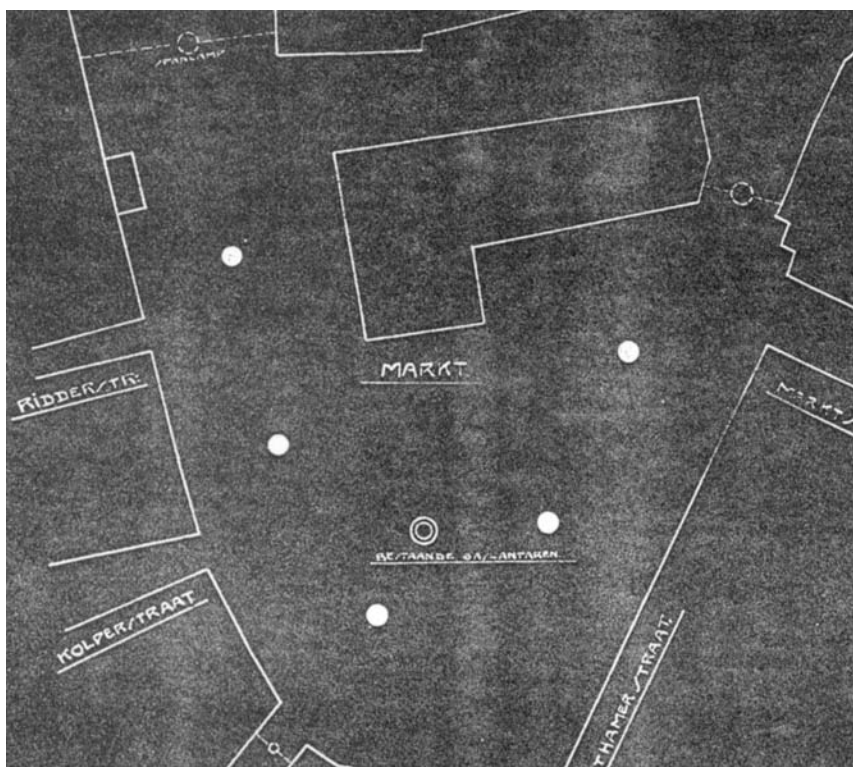
In het verleden waren de steden na het invallen van het duister zo goed als onverlicht. Slechts aan de voornaamste gebouwen hingen enkele (olie)lantaarns. De straten werden niet of zeer schaars verlicht met olielampen. Voor het onderhoud en de ontsteking



Stadsverlichting met oliehanglamp.



Ontwerp elektrische lantaarnpaal 1920.



Voorstel elektrificatie openbare verlichting marktveld 1920.

zorgden de lantaarnaanstekers die door de stad werden aangesteld en betaald. Een afbeelding van de Pensmarkt laat zien dat hier gebruik werd gemaakt van hanglampen, die men met behulp van katrollen kon laten zakken om bij te vullen of aan te steken. Een soortgelijke lamp was ook te vinden boven de pomp op de markt. Een andere mogelijkheid was de bevestiging van de lampen aan de gevels. Dit werd echter zelden toegepast, en dan zoals gezegd alleen nog bij belangrijke gebouwen. Rond het midden van de negentiende eeuw veranderde een en ander. De gaslamp was uitgevonden en in 1854 kreeg 's-Hertogenbosch haar eerste gasfabriek gelegen in de Orthenstraat. Met de gemeente werd een contract gesloten voor levering van (steenkolengas) voor de straatverlichting. Een van de bekendste gaslantaarns was de grote lantaarn die in 1883 op de markt werd geplaatst. In de volksmond werd ze 'De Lange Sijn' genoemd.

Een andere lantaarn was te vinden bij het urinoir dat aan het eind van de negentiende eeuw op de Markt werd geplaatst. Het stadhuis kreeg aan weerszijde van de trappen eveneens een staande (gas)lantaarn. Vergeleken met heden ten dage bleef de verlichting echter nog steeds spaarzaam.

Aan het eind van de negentiende eeuw kwam elektriciteit aarzelend als nieuwe energiebron in zwang. Elektrische verlichting werd veelal voor het eerst toegepast in fabrieken en openbare gebouwen. De straatverlichting bleef nog enige tijd bestaan uit gaslampen, mede omdat het benodigde gas geleverd werd door de nieuwe gemeentelijke gasfabriek, die in 1887 werd opgericht langs de Vughterweg.

In 1920 begon de openbare elektriciteitsvoorziening in 's-Hertogenbosch. Tot de eerste afnemers behoorde de gemeente zelf. Zij ging over tot de elektrificatie van de openbare straatverlichting. Zo zou het marktplaatsplein van vijf mastlampen voorzien worden.

Bij niet te grote afstanden van gevel tot gevel en bij smalle straten werden spanlampen toegepast. Men bereikte hiermee een beter verlichtingsresultaat en had geen last van de (lantaarn)palen. Voorbeeld hiervan is de hanglamp die tussen de Moriaan en het blok op de Markt hing. Deze mogelijkheid werd waarschijnlijk ook bij de Pensmarkt toegepast.

Het aantal verlichtingspunten zou in de loop der jaren sterk toenemen. Waren aanvankelijk alleen op het marktplaatsplein lantaarns te vinden, later kregen ook de straten rond het plein eigen lichtpunten.

Bijlage I

Relicten inventarisatie Marktpllein en Pensmarkt.

Het marktpllein maakt op historische afbeeldingen een vrij lege indruk. Meest opvallend element is het puthuis. Op geen enkele afbeelding zijn bomen te zien.

Wat tot op heden nog wel aanwezig is, zijn een aantal historische kelderopeningen of toegangen in de straat. Allen zijn van metaal, binnen een omlijsting van hardsteen. In de opgenomen lijst wordt onderscheid gemaakt tussen luiken, deksels en roosters. De term 'luik' is gereserveerd voor duidelijke keldertoegangen, de term 'rooster' voor een kleinere opening die in ieder geval nog wat licht en lucht toelaat, en de term 'deksel' voor een tussenvorm: klein maar toch min of meer gesloten. In de praktijk komt elke denkbare vorm voor: gietijzeren roosters uit de vorige of het begin van deze eeuw, smeedijzeren roosters met 'tralies' uit dezelfde periode, maar ook luiken en deksels van moderne 'tranenplaten', al dan niet van ventilatiegaatjes voorzien.

Naast deze aan particuliere huizen gekoppelde luiken, deksels en roosters, zijn ook veel openingen voor openbare voorzieningen als riolering en brandkranen met gietijzeren deksels afgesloten.

Op het marktveld staat een standbeeld van de schilder Jeroen Bosch en een 'modern' puthuis gefundeerd op de restanten van een middeleeuws puthuis.

Lantarenpalen zijn er in verscheidene vormen (4 grote lantarenpalen en een 15-tal kleinere, waarvan 1 dubbel is uitgevoerd).

Voor Markt 95 bevindt zich een 'modern' (zit)kunstwerk, daarnaast staan er nog 2 banken bij de put en 1 bank op de hoek van Pensmarkt 1. Op het marktveld staan 5 bomen. Verder zijn er diverse grotere en kleinere elektriciteitskastje onder meer ten behoeve van de marktkooplui geplaatst.

De bestrating van het marktveld bestaat uit (vanaf de straat gezien) een natuurstenen band, een rij, af en toe onderbroken, natuurstenen paaltjes om het oprijden van auto's te voorkomen en vervolgens de keitjes die in waaivorm zijn aangelegd. Rondom het puthuis is ook nog een ander motief aangelegd. Ten noorden van het puthuis zijn twee natuurstenen plaquettes in de bestrating opgenomen. De tekst van de eerste steen luidt:

*" van vele honderden
lei gerritje mij als leste
als voetveeg onder den
eersten boer den besten
14-11-1953"*

De tweede steen kleiner en de tekst daarvan luidt:

*"Heremetijd na al die tijd
door gerritje weer verleid
11-11-1978"*

Het trottoir aan de Markt bestaat, gezien vanaf de weg, uit een hardstenen band, gevolgd door klinkers en eindigt bij de gevels met óf een keibestrating, óf een natuurstenen band óf klinkers. De straat zelf bestaat uit klinkers. Een uitzondering hierop doet zich voor ter plekke van het Stadhuis (Markt 1): zowel het trottoir, de straat en de

parkeerplaats bestaan uit keitjes die ook op het marktveld zijn toegepast. In het trottoir voor het Stadhuis zijn de keitjes in een waaivorm gelegd gelijk aan het marktveld.

Voor de panden Markt 2 tot en met 12a, direct gelegen aan het marktveld, gaat de waaier van keitjes over in een rij klinkers parallel aan de gevel, gevolgd door een veld van klinkers haaks op de gevel, een natuurstenen band parallel aan de gevel, gevolgd door klinkers in een hoekverband gelegd tot aan de gevel.

Voor de panden Markt 24-34 gaat de waaier van keitjes over in een goot van klinkers, waarna natuursteen plavuizen of stoeptegels zijn gelegd.

Aan de noordzijde van de Markt ter hoogte van Markt 73, gaan de klinkers waaruit de straat bestaat over in een goot van klinkers waarna een parkeerplaats volgt eveneens gelegd in klinkers. De begrenzing met het trottoir wordt zoals altijd gevormd door een natuurstenen band.

Ter hoogte van Markt 79 tot en met 105 loopt de bestrating van de promenade door tot aan de gevel. Dit is ook het geval in de gehele Pensmarkt.

Markt

1	bordes stadhuis met hekwerk, keldertrappen met lantaarns, vlaggenmast aan weerszijden bordes, keien in waaivorm ter plaatse van het trottoir.
3	geen gegevens relictenrapport, aansluitend aan gevel klinkers met natuurstenen banden
5	voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel klinkers met natuurstenen banden
hoek Ridderstraat 1a 7/7a	aansluitend aan gevel keien met klinkerrand 2 hardstenen treden, 2 luiken met natuurstenen banden, voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
8	hardstenen stoep, luik met natuurstenen band, voorkelder (volgestort). Een strook afwijkende bestrating ten behoeve van blinden en slechtzienden.
10	terras, voorkelder (volgestort)
11	restant stoep met natuurstenen band, voorkelder (volgestort)
12/12a	zijde puthuis: terras, luik, voorkelder (nog in gebruik) en een oudere brandkraan zijde stadhuis: terras, 2 roosters, twee voorkelders (beide volgestort)
13	stoep met natuurstenen band, luik en voorkelder (volgestort?)
14	terras, luik, rooster, voorkelder (volgestort)
15	aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
16	terras, luik, voorkelder (nog in gebruik)
17	etalage op voormalige stoep, 2 voorkelders (volgestort)
18	zijde Moriaan: luik, voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel klinkers (rechts) en natuurstenen tegels (midden en links)
18 tussen 18 en 24	zijde puthuis: terras, luik, voorkelder (volgestort) voorkelder (volgestort) (hoort bij Pensmarkt 1)

19	voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
21	luik met natuurstenen banden, voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel keien
23	luik met natuurstenen banden, voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel keien
24	aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
25	stoep met stoeppalen van hardsteen en luik\rooster, aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
26	luik en 2 putdeksels (Nering Bögel Weert) stoeptegels tegen gevel, klinkers tot goot
27	stoep, keramische tegels binnen hardstenen band, luik en rooster, voorkelder (nog in gebruik)
28	aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
29	stoep, keramische tegels binnen hardstenen band, luik en rooster
30/32	aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
33	luik, 2 voorkelders (volgestort), aansluitend aan gevel keien
34/36	2 luiken, voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
35	luik, aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
37	rooster, aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
38	rooster\deksel, voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
39/41	voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
40/40a/42	zijde puthuis: terras, 2 roosters, voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel natuurstenen tegels (in elk geval voor de voordeur, mogelijk doorlopend onder terras)
40/40a/42	zijde Moriaan: luik en 2 roosters met natuurstenen band
43/45	2 voorkelders (volgestort), aansluitend aan gevel keien
57	terras teruggaand op bordes/voorkelder (nog in gebruik), vlaggenmast rechts vóór, links trap met 6 treden
59	luik, voorkelder (nog in gebruik), aansluitend aan gevel klinkers
61	luik, aansluitend aan gevel klinkers met natuurstenen band
63/65	voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel klinkers met natuurstenen band
67/67a	aansluitend aan gevel klinkers
69	aansluitend aan gevel klinkers met natuurstenen band
71	rooster, voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel natuurstenen tegels
73/73a	2 voorkelders/pothuizen (volgestort), aansluitend aan gevel keien
79-85	2 voorkelders (nog in gebruik), natuurstenen trap. In ondergrond restanten van middeleeuwse parcellering- en rooilijnenbeloop (naast Moriaan). Een strook afwijkende bestrating ten behoeve van blinden en slechtienden.
87	rooster met natuurstenen band

95	voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel betontegels promenade
103	2 voorkelders (volgestort), aansluitend aan gevel betontegels promenade
105	voorkelder (volgestort), aansluitend aan gevel betontegels promenade

Pensmarkt

Voor alle panden aan de Pensmarkt geldt dat de bestrating van de promenade doorloopt tot aan de gevel, met uitzondering van de zijkant van Pensmarkt 1.

1	zijde stadhuis: aansluitend aan gevel klinkers met natuurstenen band zijde Pensmarkt: rooster/deksel 2 voorkelders (beide volgestort)
4	geen bijzonderheden
5	luik, voorkelder (nog in gebruik)
Vóór perceelsscheiding 4 en 10	riooldeksel Nering Bögel-Weert met cement dichtgezet
7	voorkelder (volgestort)
10	luik met natuurstenen rand
11	luik met natuurstenen rand, voorkelder (volgestort)
12\14	geen bijzonderheden
tussen 11 en 13 (Markt 34/36)	luik, buitentrapp, voorkelder (nog in gebruik)
13-15	3 roosters, voorkelder voor 13 (volgestort)
16	geen bijzonderheden
hoek 17	geen bijzonderheden
22	luik
26	rooster
28	rooster
30a/32/34a	rooster/deksel met natuurstenen band
36-40	voorkelder (nog in gebruik?)

Op de promenade van de Pensmarkt staan:

- 3 bomen, waarvan 2 met roosters rondom en 1 met een stenen verhoging rondom.
- 5 'moderne' straatlantarens (met 'bollen')
- 2 telefooncellen
- verschillende elektriciteitskastjes
- 1 bloemen kiosk

De bestrating bestaat uit keien en cement tegels die tot pand nummer 30 een blokmotief vormen. Vanaf pand nummer 30 tot en met nummer 38 is een andere (cement)tegel gebruikt (groter van formaat), deze ligt ook in het aansluitende gedeelte voor Markt 79-105.

Bijlage II

Redengevende omschrijving Markt/Pensmarkt 's-Hertogenbosch.

Het historisch en archeologisch belang van de Markt kan als volgt worden samengevat. De markt vormt de oudste kern van de stad. Hier bevinden zich de oudste sporen van de stad uit het einde van de 12e eeuw, die dankzij een meters dik ophogingspakket, daterend uit de tweede helft van de 13e eeuw en de eerste helft van de 14e eeuw voor een groot deel ongeschonden bewaard is gebleven. Een dergelijke situatie, waarin de oudste kern van een stad in de ondergrond zo goed is geconserveerd, komt in Nederlandse steden zeer weinig voor. De markt van 's-Hertogenbosch is bovendien het enige voorbeeld in Nederland en één van de weinige voorbeelden in Europa, waarbij deze oudste kern bestaat uit een bewust gestichte stad. Daarom verdient de ondergrond van de Markt bescherming als gemeentelijk archeologisch monument.

Deze stelling kan met de volgende archeologische en historische gegevens worden onderbouwd. Uit de oudste historische gegevens blijkt dat de stad voor het eerst wordt vermeld in een reeks oorkonden vanaf 1196. De stad wordt dan expliciet genoemd als "nova civitas apud silvam" (= "nieuwe stad in/bij het bos"). Vanaf 1213 komt de Latijnse vorm van de huidige naam voor: "Buschum ducis" (= "bos van de hertog"). Deze en andere historische gegevens suggereren, dat het om een nieuwe, door de hertog van Brabant gestichte stad gaat.

Archeologische gegevens over de Markt zijn beschikbaar dankzij een klein archeologisch onderzoek, dat in 1977 is uitgevoerd ter gelegenheid van de vervanging van de riolering en het aanbrengen van een nieuwe sierbestrating. De resultaten van dit onderzoek zijn in 1983 gepubliceerd (H.L. Janssen, Markt, in: H.L. Janssen, ed., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1983, 53-63). Uit dit onderzoek vallen in hoofdlijnen de volgende conclusies te trekken:

1. De natuurlijke ondergrond van de Markt bleek te bestaan uit een hoge dekzandrug aan de noordzijde, parallel aan de Marktstroom, een onderdeel van de Aa. Op deze hoge oever heeft zich in de IJzertijd en de Romeinse periode (ca 700 vóór Christus tot ca. 200 na Christus) een nederzetting bevonden. Deze nederzetting is rond 200 na Christus verlaten, waarna het terrein met bomen en bosjes overgroeid raakte. Dit bos is gerooid tegen het einde van de 12e eeuw, waarna een nieuwe nederzetting werd aangelegd met houten huizen en enige ambachtelijke activiteit. Deze onderzoeksresultaten bevestigen de suggestie uit de historische bronnen, dat er een nieuwe stad werd gesticht in het "bos van de hertog".

2. Uit het archeologisch onderzoek in 1977 kunnen we ook de latere geschiedenis van het Marktterrein reconstrueren. In de tweede helft van de 13e eeuw werd het terrein van de Markt, vooral aan de zuidzijde zo drassig dat de huizen werden afgebroken en dat er over het gehele terrein een pakket van ca 1,5 m schoon zand en stadsafval werd opgebracht. In elk geval vanaf de tweede helft van de 14e eeuw was het gehele marktterrein met veldkeien bestraat. Deze bestrating werd in de 15e eeuw na nieuwe ophogingen nog eenmaal vernieuwd, waarna de bestrating tot in de 20e eeuw

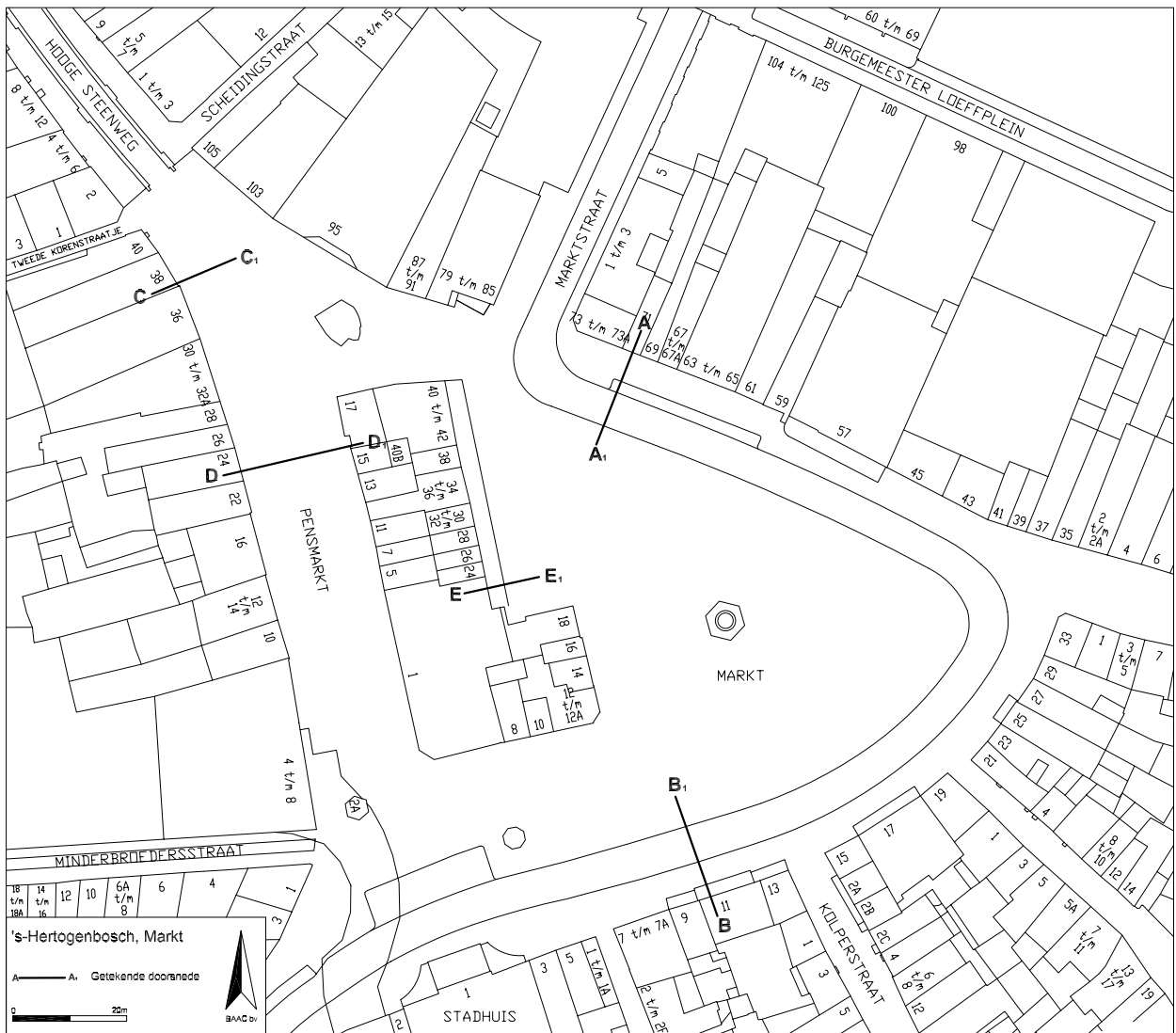
ongeveer op het huidige niveau gehandhaafd bleef.

3. Uit het archeologisch onderzoek is ook gebleken, dat de huidige rooilijn van de Markt, bestaande uit merendeels grote, bakstenen huizen met een houtskelet tegelijk met of kort na de ophoging van het terrein rond 1300 tot stand is gekomen.

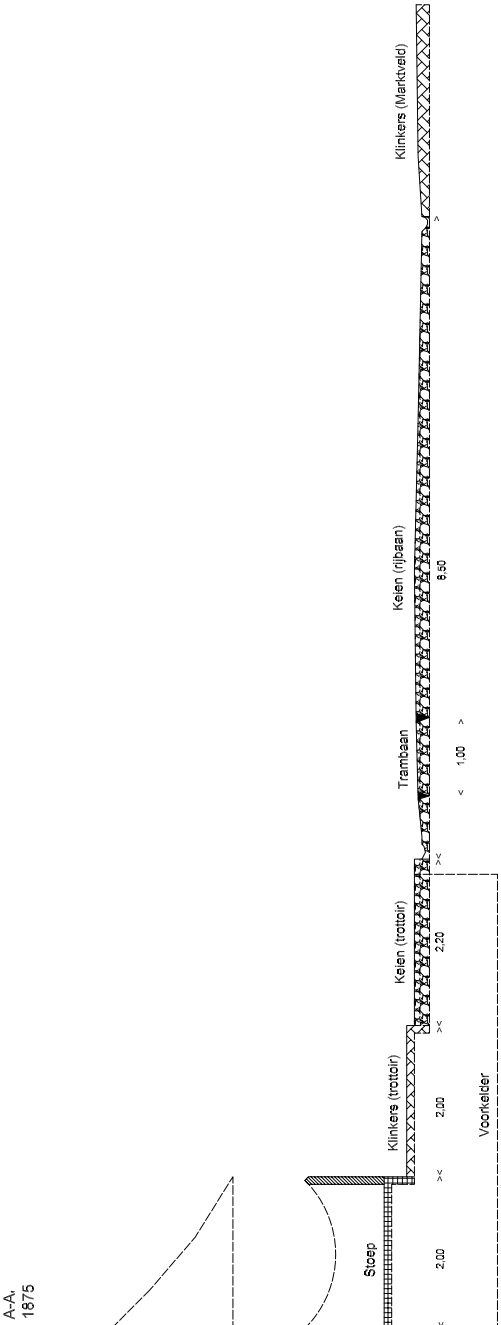
4. Tijdens het archeologisch onderzoek zijn ook de fundamenteën gedocumenteerd van enig straatmeubilair uit de 15e en 16e eeuw, waarvan het belangrijkste element de stadswaterput is, een enorme structuur van 3,60 m doorsnede, voorzien van een zeshoekig puthuis, waaruit tegen betaling door de stad schoon water werd geleverd. De waterput is afgebeeld op een schilderij van de Markt als Lakenmarkt, daterend uit het tweede kwart van de 16e eeuw. De put is hier voorzien van het Habsburgse wapen (de dubbele adelaar). Keizer Maximiliaan had de stad hiervoor speciale toestemming verleend. Deze stedelijke waterputten zijn algemeen in het Duitse Rijk in deze periode en kunnen nog steeds in vele Duitse steden worden aangetroffen. In Nederland zijn ze echter zeer zeldzaam. Op de fundamenteën van de middeleeuwse put is in 1979 een eigentijdse versie van put en puthuis opgetrokken.

Bijlage III

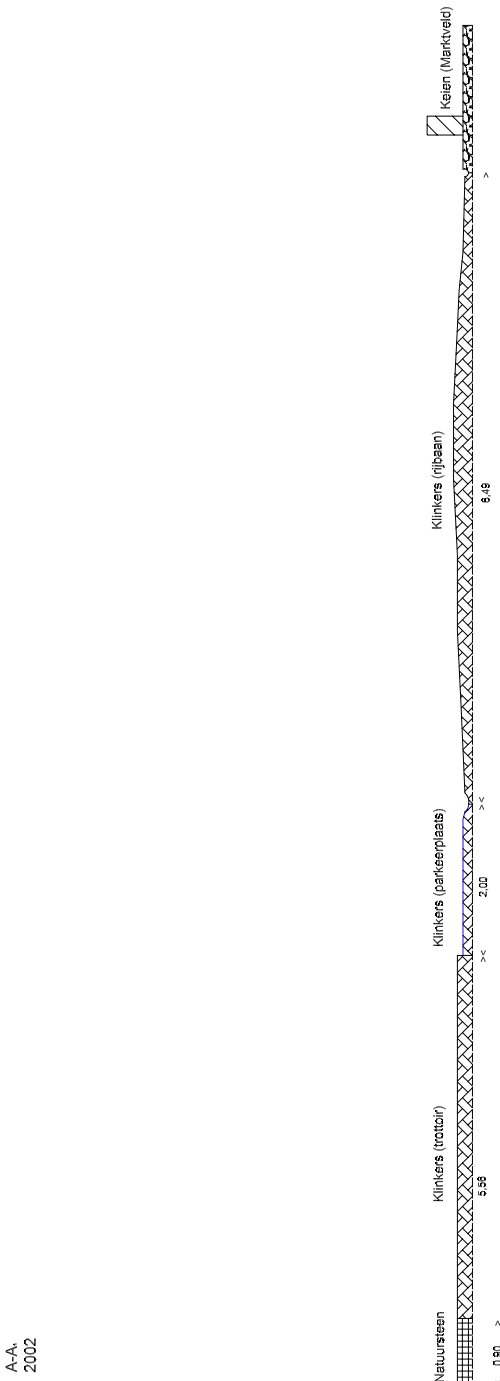
Gereconstrueerde straatprofielen



A-A,
1875

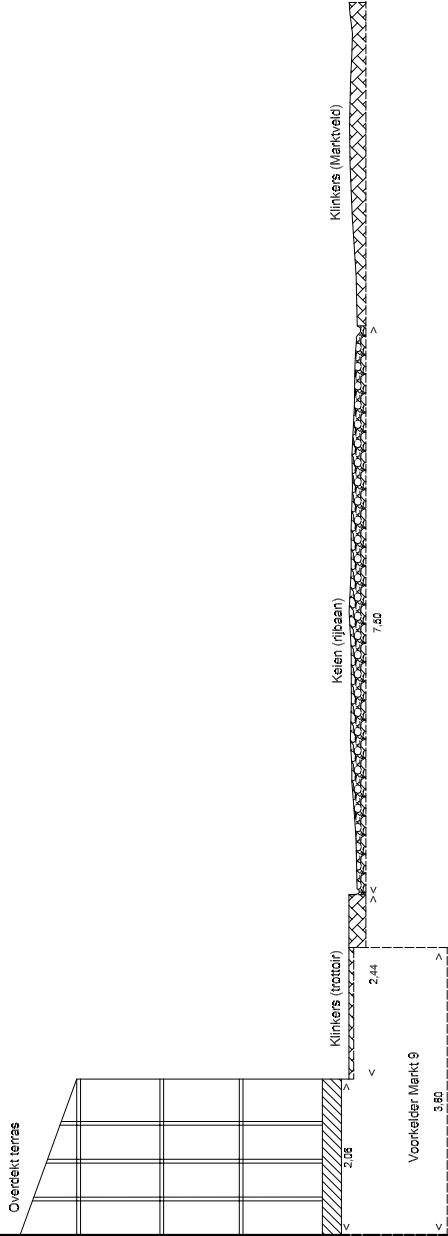


A-A,
2002

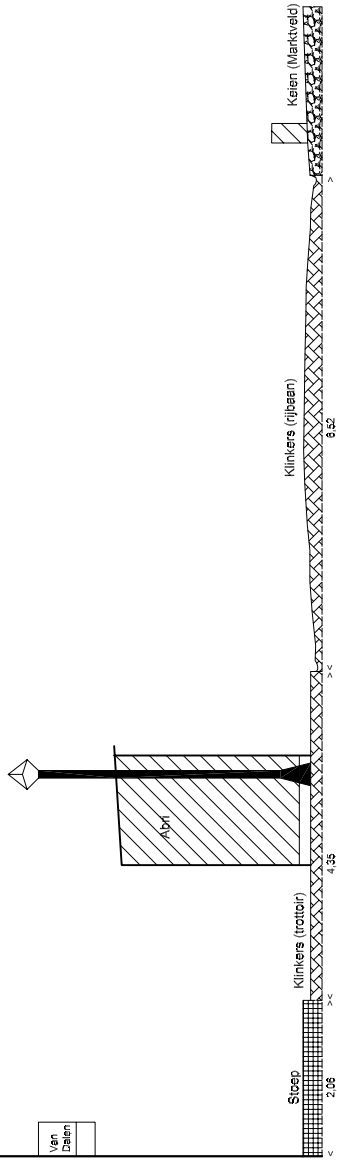


BAAC bv

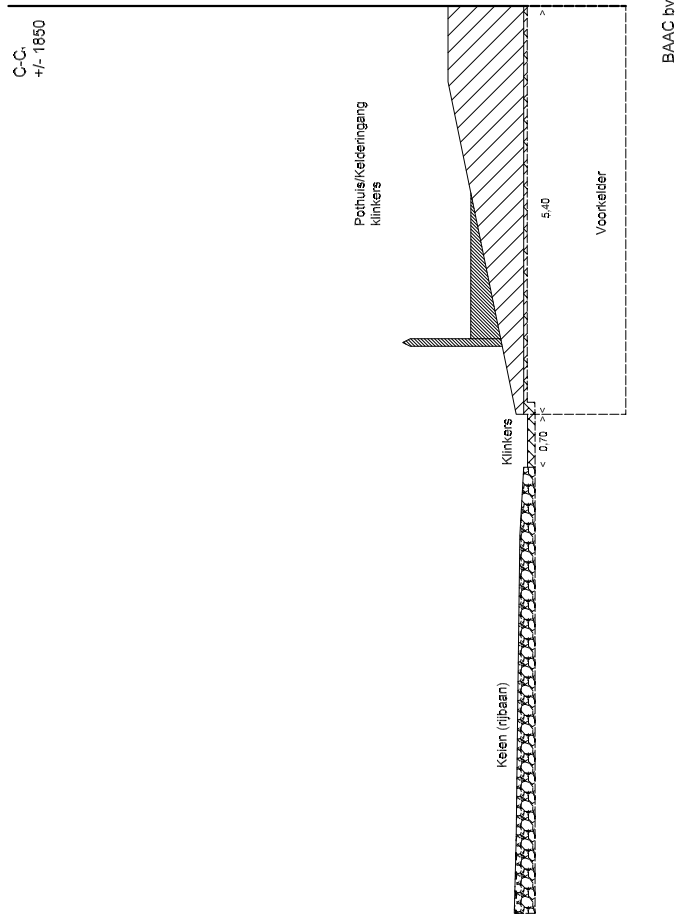
B-B.
+/- 1847
Situatie Markt 11



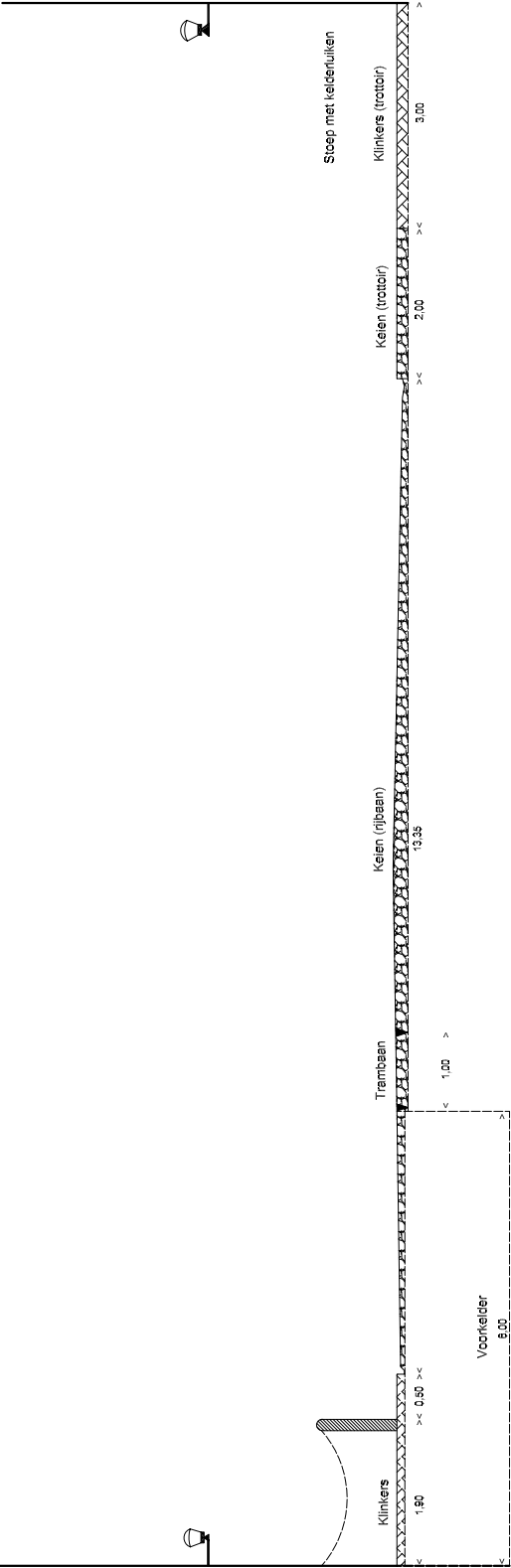
B-B.
2002



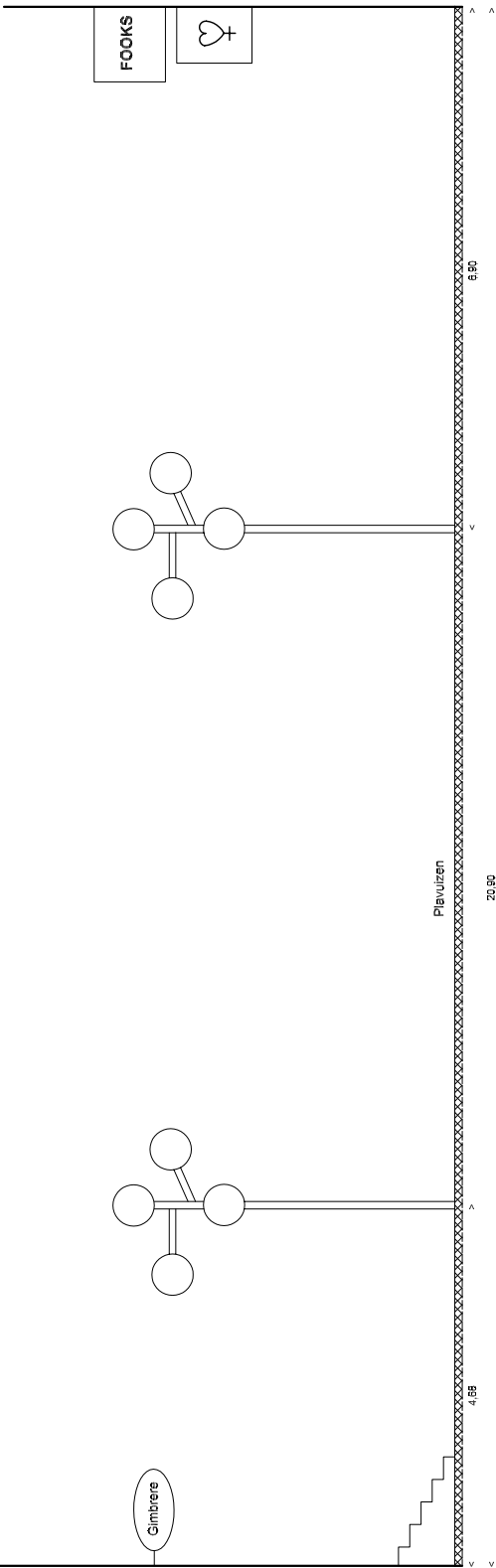
BAAC bv



D-D.
1889

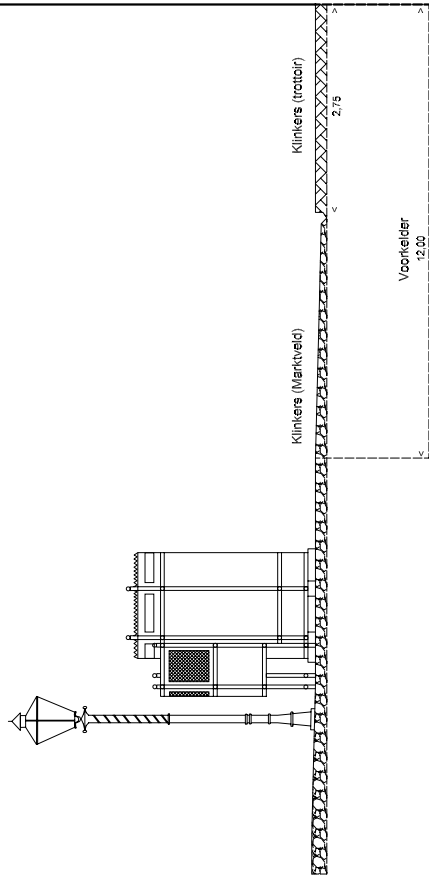


D-D.
2002

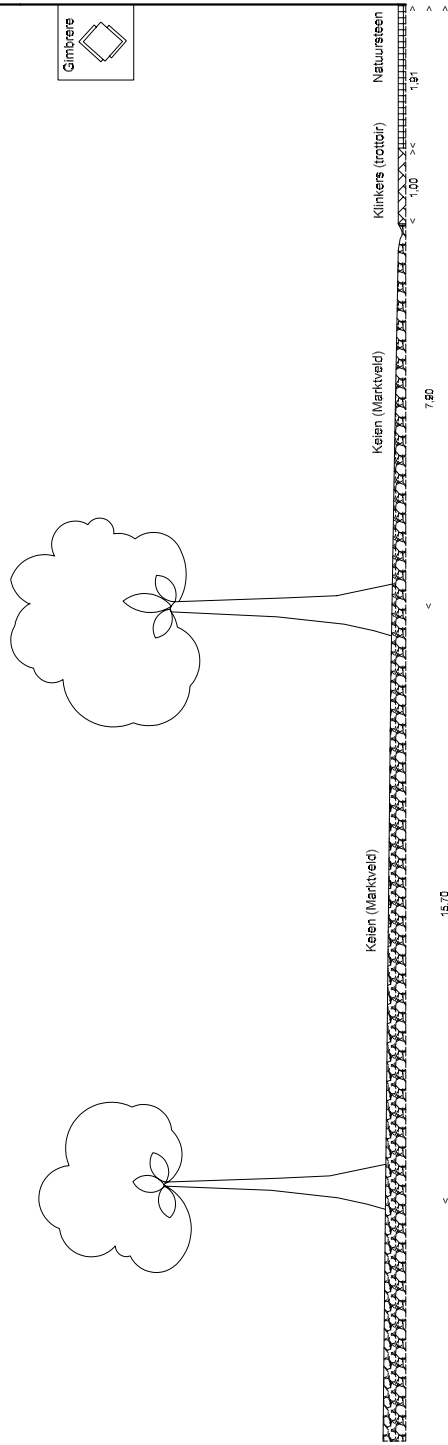


BAAC bv

E-E,
1897



E-E,
2002



BAAC bv

Literatuur

- Ach lieve tijd (1982/83)
Ach lieve tijd. 800 jaar Den Bosch en de Bosschenaren, Zwolle 1982/83.
- Als de dag (1987/88)
Als de dag van gisteren, drie generaties Bosschenaren, Zwolle 1987/88.
- de Bruijn (z.j.)
M.J. de Bruijn. *Verslag archiefonderzoek Minderbroedersklooster*. Intern rapport nr. 36, afdeling Archeologie, gemeente 's-Hertogenbosch.
- Dorenbosch (1970)
G. Dorenbosch, K. Spierings, *'s-Hertogenbosch in oude ansichten*, deel 1,2,3, Zaltbommel 1970.
- Drunen (2001)
A.H. van Drunen, *'s-Hertogenbosch, 'van straet tot stroom'*, Delft 2001.
- Hoogma, Steketee (1996)
D. Hoogma, B. Steketee, *'s-Hertogenbosch waterstad*, 's-Hertogenbosch 1996.
- Janssen (1983)
H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad*, 's-Hertogenbosch 1983.
- Spierings (1966)
K. Spierings, *Wij waren nog een stadje*, deel 1,2, 's-Hertogenbosch 1966.
- Vos (1990)
A. Vos (red.), *'s-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad 1629 - 1990*, Zwolle 1997.
- Weide-van Dijk (1997)
C.A. van der Weide-van Dijk, *'s-Hertogenbosch zo was het*, Almere Haven, 1997.

Bronnen

GAHt, Semi-statisch archief:

- Dossier 10222, Aanleg – verbetering wegen. Vernieuwing van de riolering en bestrating van de Markt, Schapenmarkt en omliggende straten, 1977 tm 1978.

- Dossier 10230, Reconstructie Pensmarkt 1966.

- Dossier 17428, Verkeer en vervoer Dienst Gemeentewerken. Reconstructie van de Pensmarkt, 1966 tm 1967.

- Dossier 10197, Zorg voor wegen. Reconstructie van de Markt, 1951 tm 1968.

- Dossier 6518, Kunstwerken en gedenktekens. Plaatsing kunstwerk gotisch podium van Marinus Boezem op de Pensmarkt, 1984/85.

- Dossier 18713, Aanleg – verbetering wegen. Dienst Gemeentewerken. Reconstructie Markt/Schapenmarkt, 1965 tm 1968.

GAHt, Bestekken gemeentewerken 's-Hertogenbosch, 1897, bestek no. 18.

GAHt, Notulen gemeenteraad: 28 mei 1897, no. 4; 11 september 1897, no 8; 15 oktober 1897, no. 12; 13 december 1897, no. 16.

GAHt, Historisch Topografische Atlas.

Brabants Dagblad, 7 november 1978.

Noten

- 1 In de loop der tijd zijn nog enkele wijzigingen in rooilijnenverloop doorgevoerd. Zo werd in de veertiende eeuw een deel van de rooilijn in de Pensmarkt (westzijde) met 11 voet naar voren gelegd bij de bouw van wisselkantoortjes. De maat van 11 voet hield verband met de afstand van de goot op de straat tot de rooilijn. Deze sprong werd bij de nieuwbouw van de Vroom en Dreesman in 1964 te niet gedaan. Drunen (2201), p. 68-70.
- 2 Op de Pensmarkt zijn al in de veertiende eeuw kleine kantoortjes voor de rooilijn geplaatst waarin wisselaars hun nering uitoefenden. De kleine, 11 voet diepe huisjes werden in de zestiende eeuw gebruikt door edelsmeden.
- 3 Drunen (2001), p. 69.
- 4 Drunen (2001), p. 34.
- 5 Drunen (2001), p. 35.
- 6 Drunen (2001), p. 36.
- 7 Drunen (2001), p. 69.
- 8 GAHt, Bestekken gemeentewerken 's-Hertogenbosch, 1897, bestek no. 18.
- 9 Behalve dat er wekelijks zo'n 230 kramen op de Markt stonden, waren er 15 kooplieden die hun waren op de grond uitstalden. Maar dat was nog niet alles: op de rijweg voor het stad huis stonden ook nog ongeveer 80 à 90 kooplieden.
- 10 GAHt, Semi-statisch archief 10222, brief 2 aug. 1966, WW 6704; Nota voor B&W 20 maart 1967; brief 8 mei 1967, SB/BK/PL. 3638; brief 29 juni 1967, AC 5025. Waarschijnlijk is de luifel herplaatst op het terrein van de gemeentelijke Reinigingsdienst aan de Paardskerkhofweg, alwaar hij gebruikt werd als stalling voor fietsen en (veeg)wagens.
- 11 In de nabijheid van de Ridderstraat werd het trottoir tot 6,50 meter verbreed waardoor hier de mogelijkheid ontstond twee arbri's te plaatsen.
- 12 GAHt, Semi-statisch archief 10230, Bijlage 1978 tot de handelingen van de Raad nr. 22, 11 januari 1978, p. 1-2; Brabants Dagblad 7 november 1978.
- 13 Dorenbosch (1970), p. 29.